

О.Воловина, С.М.Плохий, Н.М.Левчук,
О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк, П.С.Шевчук *

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ВТРАТ ВІД ГОЛОДУ 1932–1934 рр. В УКРАЇНІ**

*Представлено*** оцінку щорічних прямих втрат (втрати через надсмертність) міського й сільського населення від голоду 1932–1934 рр. у регіональному розрізі в межах радянської України. Усупереч очікуванням, найвищих втрат зазнало населення не південних зерновиробничих районів, а північно-центральної Київської та Харківської областей. Запропоновано та проаналізовано декілька припущень для пояснення цих результатів. Єдиної гіпотези, яка надавала б усебічне тлумачення регіонального розподілу втрат, немає. Втрати в деяких областях зумовлювалися певними специфічними факторами, тоді як втрати в інших можна пояснити поєднанням впливу економічних і політичних чинників. Проведено кількісний аналіз окремих показників антирадянського опору й репресій проти селянства в 1932 р. та досліджено вплив економічних (продовольчої допомоги) й історико-політичних факторів на прямі втрати населення в 1933 р.*

Ключові слова: втрати від голоду 1932–1934 рр. по областях, Голодомор, регіональні втрати від Голодомору, український голод, втрати міського та сільського населення від Голодомору.

Голод 1932–1934 рр. в радянській Україні, також відомий як Голодомор, – це винятковий приклад рукотворного голоду, який призвів до мільйонних

* Воловина Олег – доктор соціології й демографії, дослідник Центру славістики, Євразії та Східної Європи при Університеті Північної Кароліни (Чапел-Гілл, США), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, e-mail: olehw@aol.com

Плохий Сергій Миколайович – доктор історичних наук, професор, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету (Кембридж, США), e-mail: plokhiu@fas.harvard.edu

Левчук Наталія Михайлівна – доктор економічних наук, головний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: levchuk.nata@gmail.com

Рудницький Омелян Павлович – науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: nataliyakylik@gmail.com

Ковбасюк Алла Борисівна – головний економіст Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: allaboris@voliacable.com

Шевчук Павло Євгенович – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: pavloshvchuk@ukr.net

** Це дослідження стало можливим завдяки гранту Програми академічних обмінів імені Дж.В.Фулбрайта для О.Воловини та за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету й Фонду катедр українознавства. Глюстр.З використано з дозволу Українського наукового інституту Гарвардського університету. Автори щиро вдячні професорові А.Граціозі та професорові С.Кульчицькому за надзвичайно корисні коментарі, а також анонівному рецензентові – за коментарі й пропозиції.

*** Стаття становить собою український переклад дослідження «Regional variations of 1932–34 famine losses in Ukraine», уміщеного у журналі «Canadian Studies in Population» (vol.43, №3/4, 2016). Автори щиро вдячні головному редакторові цього часопису докторові Ф.Тривато (Альбертський університет, Едмонтон, Канада) за дозвіл опублікувати україномовний варіант.

втратах населення¹. За результатами нашого дослідження, можна говорити про 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 0,6 млн – ненародженими². Прямі втрати або втрати через надсмертність (ці терміни використовуватимуться як взаємозамінні) є додатковими смертями, спричиненими голодом; непрямі втрати чи дефіцит народжень є народженнями, які не відбулися через голод, тобто могли відбутися, якби голоду не було. У цій статті представлено оцінку щорічних втрат міського й сільського населення від Голодомору в регіональному розрізі та дискутуються гіпотези-пояснення для виявлених відмінностей.

Більшість опублікованих праць із цієї тематики представляють собою дослідження втрат унаслідок Голодомору для України у цілому, тоді як обрахунки на регіональному рівні – радше виняток. С.Кульчицький та С.Максудов аналізували відмінності смертності на обласному, а С.Віткрофт і А.Гарнаут – районному рівнях³. Однак ці дослідження базуються на статистиці зареєстрованих смертей і не містять розрахунків прямих чи непрямих втрат. Оцінка втрат від Голодомору в регіональному вимірі важлива з кількох причин. По-перше, вона свідчить, що за показниками, усередненими для країни, у тому числі для міського й сільського населення, приховуються значні регіональні відмінності. По-друге, вона дає можливість визначити кількість втрат для кожного регіону. По-третє, отримані дані створюють демографічну базу, необхідну для історичного аналізу Голодомору, його впливу на регіональному рівні. По-четверте, вона допомагає краще зрозуміти динаміку Голодомору та його наслідків.

Стаття й запропонований аналіз базуються на двох наших попередніх працях. Це – оцінка прямих втрат унаслідок Голодомору для міського й сільського населення України, за віком і статтю⁴, а також дискусія щодо регіональних відмінностей прямих втрат від Голодомору, проведена на основі карт «Великий голод», створених для інтерактивного атласу «Мапа: Цифровий атлас України», що розробляється Українським науковим інститутом Гарвардського університету⁵.

Оцінки втрат для областей представлено у цілому, без деталізації за віком і статтю, головним чином через те, що розрахунки за віком на обласному рівні базуються на відносно невеликій кількості зареєстрованих смертей, що може

¹ Традиційно прийнято вважати, що Голодомор охоплює період 1932–1933 рр., але наше дослідження показало, що в 1934 р. також були втрати, спричинені голодом.

² Див. докл.: *Rudnyiyskiy O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – №42 (1/2). – P.53–80.

³ *Кульчицький С.* Географія голоду // *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / Ред. В.А.Смолій, В.М.Литвин та ін. – К., 2003. – С.509–513; *Максудов С.* Географія потерь от голода 1932–1934 годов на Украине // *Демографические аспекты социально-экономического развития* / Под ред. М.Б.Денисенко. – Москва, 2012. – С.268–278; *Wheatcroft S.G., Garnaut A.* Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): Статистика, карты и сравнительный анализ (особое положение Украины) // *Голод 1933: Українці*. – К., 2013. – С.376–391.

⁴ Див. докл.: *Rudnyiyskiy O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁵ *Plochy S.* Mapping the Great Famine // *The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History* / Ed. by S.Plochy. – Cambridge, MA, 2016. – P.375–405.

знизити надійність оцінки. У цій статті представлено коротке обговорення втрат міського населення, проте основну увагу приділено аналізу втрат сільського населення. Динаміка надсмертності міського населення доволі відмінна від такої динаміки серед сільського населення й потребує окремого аналізу. Розрахунки втрат міського та сільського населення по областях узгоджено з нашою оцінкою втрат міського й сільського населення для України у цілому в попередній статті 2015 р. (див. прим.2).

Це дослідження проведено для регіонів радянської України в рамках адміністративного поділу станом на період голоду: сім областей (Вінницька, Київська, Чернігівська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська) і Молдавська АСРР⁶. Проведений аналіз виявив чіткі регіональні відмінності у просторовому розподілі прямих втрат населення.

Зміни в адміністративно-територіальному поділі

Наша оцінка втрат базується на демографічній реконструкції, проведений для восьми регіонів УСРР за міжпереписний період 1926–1939 рр. При цьому було враховано декілька змін в адміністративному поділі, що відбулися у цей період. Так, до складу республіки в 1926–1930 рр. входило 40 округ⁷. Після їх ліквідації було утворено області, кількість яких збільшилася з 7 в 1932 р. до 15 – у 1939 р. Окрім цього, у межах України в 1924–1931 рр. додатково виділяли 6 смуг, у розрізі яких розроблялася статистика природного руху населення: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, Дніпрянська промислова, Гірнич⁸. Також територію республіки було розподілено на райони, кількість яких безперервно змінювалася впродовж 1926–1939 рр. Оскільки вся демографічна статистика збиралась і розроблялась відповідно до того адміністративного поділу, що існував на відповідний період, необхідно було здійснити перерахунок статистичних даних за різні роки в межі єдиного поділу, тобто семи областей (плюс Молдавська АСРР), що існували в період голоду 1932–1934 рр.

Перерахунок даних у межі 7 областей. Територія Української СРР поділялася на 7 областей у період між жовтнем 1932 та січнем 1937 рр., тому дані за ці роки не потребували перерахунку. Територія Молдавської АСРР не змінювалася впродовж 1926–1939 рр. Однак нам потрібно було обрахувати коефіцієнти переходу від інших адміністративних поділів у межі 7 областей для решти років досліджуваного періоду. Вони були застосовані для перерахунку чисельності населення за віком і статтю, для чисел народжених та померлих і сальдо міграції. Коефіцієнти переходу обчислено для таких періодів: 1926–1928, 1929–1931, 1937, 1938, 1939 рр.

1926–1928 рр.: від 40 округ до 7 областей. Коефіцієнти переходу від 40 округ до 7 областей базуються на детальних картах для згаданих вище

⁶ Молдавську АСРР включено до нашого аналізу тому, що в міжпереписний період 1926–1939 рр., у тому числі під час голоду 1932–1934 рр., вона входила до складу Української СРР. Для спрощення представлення матеріалу подеколи говоритимемо в тексті про «сім областей» замість «вісім регіонів».

⁷ У 1930 р. округи було ліквідовано. Упродовж 1932 р. утворено 7 областей.

⁸ Природний рух людності України в 1929 р. – Х., 1932. – 69 с.

6 смуг, що були опубліковані як додаток до підсумків перепису 1926 р. Ці карти показують кордони районів та округ і дозволяють виокремити області, що базуються на менших територіальних одиницях.

1929–1931 рр.: від 6 смуг до 7 областей. Окрім розробки статистичних даних у розрізі округ, Центральне статистичне управління УСРР (ЦСУ УСРР) зводило підсумки статистики природного руху населення в 1924–1931 рр. по 6 смугах. Оскільки немає статистики природного руху населення в розрізі округ за 1929–1931 рр. – вони представлені лише для 6 смуг – наші перерахунки статистики природного руху населення для цього періоду було зроблено у два етапи: 1) розрахунок коефіцієнтів переходу від 6 смуг до 40 округ; 2) перехід до 7 областей на основі попередньо розрахованих коефіцієнтів переходу від 40 округ до 7 областей.

1937, 1938 і 1939 рр. Для 1939 р. було обраховано дві групи коефіцієнтів переходу: 1) для загальної чисельності населення: від 15 областей, у розрізі яких було опубліковано підсумки 1939 р., до 7 областей⁹; 2) для населення за віком і статтю – від 17 областей у межах перепису 1970 р. до 7 областей¹⁰. Першу групу коефіцієнтів було використано при розрахунку загальної чисельності населення областей, числа народжених, числа померлих за віком та статтю, а також сальдо міграції. Друга група коефіцієнтів використовувалася для чисельності населення за віком і статтю в 1939 р. Розрахунок коефіцієнтів переходу від 15 до 7 областей базується на даних про чисельність населення на рівні адміністративних районів за підсумками перепису 1939 р. Такий самий підхід було застосовано при розрахунку коефіцієнтів переходу для 1937 р., тобто від 11 до 7 областей (4 нових області було утворено 22 вересня 1937 р.) і для 1938 р. – від 12 до 7 областей. Ці коефіцієнти використовувалися при обчисленні населення за віком і статтю в 1937 р., а також для обрахунку числа народжень, смертей за віком та статтю й сальдо міграції в 1937 і 1938 рр.

Дані та методи

Реконструкція демографічної динаміки 8 регіонів Української СРР за міжпереписний період 1926–1939 рр. базується на таких даних: підсумки переписів 1926, 1937 і 1939 рр. та міського обліку 1931 р., інформація про адміністративно-територіальні перетворення (тобто рекласифікацію населених пунктів із сільських на міські або навпаки), щорічні числа народжених і померлих, міграційна статистика.

Статистику природного руху населення виявлено в Російському державному архіві економіки та особистому архіві українського демографа Ю.Корчака-Чепурківського. Вона включає таку інформацію: а) щорічні числа народжених

⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги: Сб. док. и мат. / Ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 1992. – 256 с.; Корчак-Чепурківський Ю. Перерахунки чисельності населення Української РСР за переписом 1926 р. в адміністративні межі за переписом 1939 р. (див. особистий архів Ю.Корчака-Чепурківського (розсип документів) в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України).

¹⁰ Распределение населения УССР по возрасту и полу за переписью 1939 г. в административно-территориальном делении 1970 г. – Москва, 1970.

за статтю; розподіл померлих за статтю та віком; розподіл дітей, померлих у віці до 1 року, за місяцем смерті – ці дані представлено окремо для міського й сільського населення областей у 1927–1929 рр. та 1933–1938 рр.; б) загальні числа народжених і померлих за статтю в 1932 р. (без розподілу за віком); в) загальні числа народжених і померлих без розподілу за статтю в 1930–1931 рр. для всього населення (без розподілу за типом поселень на міські й сільські)¹¹. Таким чином, у нашому розпорядженні були повні динамічні ряди щорічної кількості народжень та смертей для всіх областей УСРР окремо для міського й сільського населення; відсутні лише деякі дані за статтю та віком (а також дані для міського й сільського населення) у 1930, 1931, 1932 рр. Важливо зауважити, що для 1933 р. наявний повний масив демостатистичної інформації про народжених і померлих.

Міграційний облік упродовж 1920–1930-х рр. здійснювався лише для міського населення. Для нашого аналізу було використано таку міграційну статистику: а) щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр.; б) щорічні числа прибулих і вибулих за статтю та віком і розподіл мігрантів за напрямками потоків у 1932–1938 рр.¹² Оцінку сальдо сільської міграції проведено на основі систематизації та критичного аналізу наявних архівних статистичних джерел та опублікованих матеріалів щодо насильницьких і добровільних міграційних переміщень сільського населення.

Розрахунки втрат від Голодомору базуються на детальній реконструкції щорічної чисельності населення 8 регіонів УСРР за міжпереписний період 1926–1939 рр. Для відновлення фактичної динаміки людності було обґрунтовано й обчислено необхідні поправки до підсумків переписів та статистики природного руху населення, проведено оцінку міграції та змін у чисельності міських і сільських мешканців через рекласифікацію населених пунктів. Щорічна чисельність населення регіонів базується на основі обчислення та узгодження всіх цих компонентів.

Корекцію підсумків трьох радянських переписів описано нижче. Окрім цього, проведено також корекцію офіційних підсумків міського обліку населення 1931 р. на недооблік дітей віком 0–4 роки¹³. Величину цього недообліку розподілено по 8 регіонах пропорційно до чисельності їх міського населення. Після внесення всіх поправок чисельність населення було пересунуто з дат трьох переписів та міського обліку на 1 січня відповідного року.

Корекція підсумків переписів 1926, 1937 і 1939 рр.

Загальноприйнята думка про те, що переписи 1926 та 1937 рр. проведені на якісному рівні, натомість результати перепису 1939 р. було умисно

¹¹ Природний рух населення України: 1924–1929. – Х., 1927–1932 (також опубл.: Статистика України. – №106, 117, 154, 169, 193, 213); Наслідки репродукції людності УСРР за роки 1926–1931. – Х., 1933. – 62 с.; Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.1562. – Оп.20. – Д.41, 43, 46, 49, 59, 61–62, 80, 86, 88, 121, 125, 153, 155; Оп.329. – Д.18, 20, 22, 33, 54, 56–57, 114, 254, 261, 263–264.

¹² РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.22, 27, 29, 30, 38, 73, 75–76, 118, 145.

¹³ Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 р. – Х., 1933. – 213 с.

сфальсифіковано задля того, щоб приховати величезні демографічні втрати населення через Голодомор та інші репресивні заходи, які виявив перепис 1937 р.¹⁴ Перш ніж використовувати дані переписів, необхідно було внести незначні поправки до підсумків переписів 1926 і 1937 рр. та істотні поправки до перепису 1939 р. За результатами проведених розрахунків було скориговано офіційні підсумки переписів міського й сільського населення за статтю та віком для 8 регіонів, опубліковані органами статистики СРСР. Методологія корекції та сама, що була використана нами при корекції підсумків переписів населення України у цілому й описана в попередній праці¹⁵. У цій статті розглянемо лише додаткові кроки, необхідні для розрахунку поправок на регіональному рівні.

Перепис 1926 р. Ми внесли дві поправки до офіційних підсумків перепису 1926 р.¹⁶: перерозподіл чисельності військовослужбовців та недооблік дітей віком 0–4 роки. Облік військовиків відбувався в гарнізонах за місцем дислокації, тобто переважно в міських поселеннях, що призводило до істотного викривлення вікової структури населення міст. Припустивши, що в Україні частка тих, хто служив у лавах армії, була такою ж, як і частка її цивільного чоловічого населення у СРСР, тобто 19%, ми обчислили загальну чисельність військовослужбовців у 121,2 тис. осіб. Цю чисельність розподілено по 8 регіонах пропорційно до кількості їх міського й сільського населення.

Недооблік дітей віком 0–4 роки обчислено за методикою, розробленою Ю.Корчаком-Чепурківським (1928 р.) для України¹⁷. Коефіцієнти поправок було розраховано нами для міського й сільського населення кожного регіону. Загальна поправка для республіки становить у середньому 0,8% і лежить в таких межах для 8 регіонів: 1,3% – у Дніпропетровській та Одеській областях, 1,2% – у Молдавській АСРР, 1% – у Донецькій, 0,8% – у Київській, 0,6% – у Харківській та Вінницькій, 0,5% – у Чернігівській областях.

Перепис 1937 р. Як зазначено в дослідженні по Україні¹⁸:

«Перепис населення 1937 р. – перший перепис, проведений після Великого голоду, зафіксував значні людські втрати України. Він показав, що чисельність цивільного населення виявилась значно меншою за прогнози оцінки ЦУНГО (Центральне управління народно-господарського обліку СРСР) і навіть меншою за чисельність населення згідно з переписом 1926 р.

¹⁴ Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. История населения СССР 1920–1959 гг. – Вып.3/5. – Ч.1. – Москва, 1990. – С.3–182; Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation: Paper presented at the International Conference on Soviet Population in the 1920s and 1930s, Toronto, 27–29 January 1995 [Електронний ресурс]: <https://www.academia.edu/1522451>; Журомская В. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С.84–103.

¹⁵ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

¹⁶ Всесоюзный перепис людности 1926 р.: Українська СРР. – Т.11–13. – Москва, 1929.

¹⁷ Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – №2. – С.153–158.

¹⁸ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.57.

Це стало причиною того, що радянський уряд оголосив перепис 1937 р. дефектним, а його організаторів стратили або ув'язнили¹⁹. Через так звані помилки в методології та прорахунки в організації проведення перепису його підсумки були дискредитованими, а певну їх частину знищили. Лише в кінці 1980-х рр., коли відкрили доступ до архівів²⁰, стало відомо, що перепис 1937 р. було проведено цілком коректно²¹».

Для перепису 1937 р. в регіональному розрізі є інформація про чисельність міського й сільського населення за статтю, проте даних про розподіл за віком не існує²². Подібно до перепису 1926 р., ми внесли два види поправок: перерозподіл військовослужбовців та на недооблік. Розрахунок чисельності військовиків у 1937 р. та їх розподіл по восьми регіонах здійснено за тією ж методикою, що і для перепису 1926 р. За нашою оцінкою, загальна кількість військовослужбовців в республіці 1937 р. становила 346,8 тис. осіб – відповідно до частки її цивільного чоловічого населення у СРСР. Поправка на недооблік у 1937 р. для СРСР у цілому за оцінкою Є.Андреева та співавторів становить 0,43%²³. Оскільки в нас не було детальних даних, необхідних для розрахунку недообліку для України та регіонів республіки, цей відсоток поправки було використано для кожної області.

Перепис 1939 р. У 1990 р. стало відомо, що підсумки перепису 1939 р., який упродовж багатьох років уважався зразковим серед подібних радянських акцій, насправді були фальсифікованими. Дослідники встановили, що задля приховування значних втрат населення, які вже було задокументовано переписом 1937 р., застосували складну систему фальсифікацій²⁴. Корекцію спотворених підсумків перепису на регіональному рівні проведено з використанням тієї ж методології, що і для України у цілому²⁵. Вона включає усунення двох видів фальсифікацій: 1) завищені поправки на недооблік і контрольні бланки; 2) перерозподіл переписних листів ув'язнених, які перебували в концтаборах за межами УСРР і були штучно приписані до чисельності сільського населення республіки.

¹⁹ Волков А.Г. Перепись населения 1937 г.: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 г.: История и материалы. – Вып.3–5 (ч.II). – Москва, 1990. – С.6–63; Цаллин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С.175–181.

²⁰ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – 256 с.

²¹ Тольц М. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – №11. – С.56–61; Волков А.Г. Перепись населения 1937 г.: вымыслы и правда... – С.6–63; Лившиц Ф.Д. Перепись с особым местом в истории (Перепись населения 1937 г.) // Демографические процессы в СССР / Ред. А.Г.Волков. – Москва, 1990. – С.174–207.

²² Всесоюзная перепись населения 1937 г.: общие итоги: Сб. док. и мат. / Ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 2007. – 320 с.

²³ Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Л. История населения СССР 1920–1959 гг. – С.3–182.

²⁴ Жиромская В. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг. ... – С.84–103.

²⁵ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kowbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

Табл. 1

Корекція підсумків перепису населення України 1939 р. по областях (тис. осіб)

Регіон	Офіційна чисельність цивільного населення	Спецконтингенти			Поправки			Скоригована чисельність населення (сума колонок 2–8)	Офіційна загальна чисельність населення	Поправка (%) (9/10)
		Армія	Цивільне населення, пов'язане з НКВС	Групи А, В, В	На недооблік	На контрольні області	Непояснена поправка			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
УРСР, у т. ч.:	29269,2	380,7	8,0	194,3	82,4	113,4	94,6	30142,6	30946,2	-2,6
Вінницька обл.	3967,1	51,6	0,5	12,9	4,6	15,3	12,8	4064,8	4193,0	-3,1
Київська обл.	5084,9	66,1	1,6	39,8	16,2	19,7	16,5	5244,9	5394,0	-2,8
Чернігівська обл.	2564,4	33,4	0,4	10,2	4,9	9,9	8,3	2631,4	2721,3	-3,3
Харківська обл.	5352,7	69,6	1,7	41,5	12,3	20,8	17,3	5516,0	5654,7	-2,5
Донецька обл.	4704,4	61,2	1,1	25,9	27,4	18,2	15,2	4853,4	4941,4	-1,8
Дніпропетровська обл.	3662,9	47,6	0,9	21,4	8,7	14,2	11,8	3767,5	3871,4	-2,7
Одеська обл.	3358,5	43,7	1,6	40,0	2,2	13,1	10,9	3470,0	3571,3	-2,8
Молдавська АСРР	574,2	7,5	0,1	2,6	6,1	2,2	1,9	594,6	599,2	-0,8

Примітки: 1 – А – НКВС; Б – ув'язнені; В – спецпоселенці.

Джерело: авторські розрахунки²⁶.

²⁶ Підрах. за: Всеоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги / Ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 1991. – 239 с.; Всеоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – 256 с.; Симченко Ю.Б. Перепись 1939 г.: документальные источники. – Москва, 1990; Кокурин А., Петров Н. Структура и кадры // Свободная мысль. – 2000. – №3. – С.105–123.

Чисельність військовослужбовців, що, за нашою оцінкою, становила 380,7 тис. осіб для УРСР, було розподілено по областях окремо для міського й сільського населення, використовуючи ту саму методологію, що і для переписів 1926 і 1937 рр. (див. табл.1). Інформація про чисельність спецконтингентів – особовий склад НКВС, ув'язнені, спецпоселенці – доступна лише для республіки у цілому²⁷. Однак розподіл цих спецконтингентів у розрізі областей, у тому числі для міського й сільського населення, було опубліковано в підсумках перепису 1937 р.²⁸ Ми розподілили загальну чисельність спецконтингентів у 1939 р. по областях згідно зі співвідношеннями в 1937 р. Дані щодо цивільного штатного контингенту НКВС також доступні тільки для УРСР у цілому. Вони були розподілені по областях, у тому числі для міського й сільського населення, пропорційно до чисельності спецконтингентів в області. Порівняння скоригованої та офіційної чисельності населення свідчить, що підсумки перепису 1939 р. було завищено для України у середньому на 2,6%²⁹. Цей показник корекції лежить у межах від 0,8% – для Молдавської АСРР до 3,3% – для Чернігівської області.

Проведено також корекцію чисельності населення за статтю й віком у 1939 р. Вона базується на офіційних даних, опублікованих Центральним статистичним управлінням СРСР (ЦСУ СРСР) у 1970 р., та розроблених нами коефіцієнтах переходу від 17 до 7 областей (більш детально див. у підрозділі «Зміни в адміністративно-територіальному поділі»). Ці офіційні дані включають 383,6 тис. переписних листів ув'язнених із концтаборів за межами республіки, які при підбитті офіційних підсумків перепису 1939 р. було приписано до сільського населення п'яти областей – Вінницької, Київської, Одеської, Чернігівської, Харківської – без сумніву, щоб штучно збільшити чисельність населення у сільських районах, спустошених Голодомором³⁰. Оскільки офіційна чисельність цивільного населення за статтю та віком включала 383,6 тис. осіб ув'язнених, яких утримували за межами України, ми відняли їх від чисельності сільського населення зазначених п'яти областей, використовуючи статтєво-вікову структуру контингенту концтаборів³¹.

Корекція статистики природного руху населення на недооблік

Статистика зареєстрованої кількості народжень і смертей у міжпереписний період має різний ступінь недообліку. У період голоду він був дуже високим. Методологію корекції статистики природного руху для України у цілому (у тому числі для міського й сільського населення) детально представлено в попередній публікації³², і такий самий підхід було використано для кожного

²⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – 256 с.

²⁸ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Кратие итоги. – 239 с.

²⁹ Див. докл.: Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

³⁰ Симченко Ю.Б. Перепись 1939 г.: документальные источники. – Москва, 1990.

³¹ Кокурин А., Петров Н. Структура и кадры. – С.105–123.

³² Див. докл.: Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

з восьми регіонів. Тут ми подаємо лише короткий опис методології поправок. Їх обчислено в таких розрізах: 1) кризові (1932–1934 рр.) та некризові (1927–1931, 1935–1939 рр.) періоди; 2) міське, сільське, усе населення; 3) три демографічні події: народження, смерті немовлят і смерті у віці 1 рік та старше. Методичні підходи до корекції числа народжень, смертей немовлят і смертей у віці 1 рік та старше відрізнялися залежно від того, який розріз розглядався. Зокрема для міського населення методологія розрахунку поправок на недоблік у кризові й некризові роки була та сама, тоді як для сільського й усього населення корекція статистики природного руху за роки голоду базувалася на застосуванні методичних підходів, відмінних від таких у некризовий період. Поправки для сільського населення регіонів майже в усіх випадках обчислювалися як різниця між відповідними показниками для всього й міського населення. Українські демографи 1930-х рр. мали значні напрацювання у цій галузі, ми скористались ними при розробці методології поправок.

Оцінка сальдо міграції в регіональному розрізі, 1927–1938 рр.

Оцінка міграції – складне завдання. Відповідна статистика за ці роки неповна й фрагментарна. При цьому обчислення міської міграції менш проблемне, аніж сільської, оскільки в той час у містах існувала система реєстрації переміщень населення, натомість у селах її не було. У 1932 р. реєстрація міграції в містах поліпшилася через запровадження статистичних талонів на прибулих і вибулих у більшості міст республіки³³. Однак наявна статистика міської міграції потребує критичного аналізу, систематизації та корекції на неповноту обліку. Для оцінки сільської міграції було зібрано інформацію з різних архівних документів і статистичних джерел. Отримані оцінки щорічного сальдо руху міського й сільського населення в регіональному розрізі було узгоджено з відповідними щорічними сальдо міграції для міського й сільського населення України у цілому³⁴.

Міська міграція. Для обрахунку механічного руху міського населення було використано такі дані на рівні регіонів: 1) щорічне сальдо міграції для 12 областей та Молдавської АСРР за 1927–1938 рр., обчислено Управлінням народногосподарського обліку (УНГО) без розподілу за статтю й віком, напрямками потоків³⁵; 2) щорічна кількість прибулих і вибулих, а також сальдо міграції в 1933–1938 рр., за статтю та віком для кожної області³⁶. Ми також мали дані щодо прибулих і вибулих за статтю й віком та напрямками потоків у 1932 р.³⁷ Щорічні показники сальдо міграції, обчислені УНГО для 12 областей за 1927–1938 рр., ми перерахували для 7 областей із використанням відповідних

³³ Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №8. – С.3–14; №9. – С.3–13.

³⁴ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

³⁵ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.73.

³⁶ Там же. – Д.30, 38, 75, 118, 145.

³⁷ Там же. – Д.27.

коефіцієнтів переходу. Цю інформацію використали як базову для оцінки щорічного сальдо міграції міського населення.

Наш обрахунок сальдо міської міграції в кожній області було зроблено для трьох окремих періодів: 1927–1930, 1931–1936, 1937–1938 рр., використовуючи такий самий метод, що і для міського населення України у цілому³⁸. Далі розподіл сальдо міграції по окремих роках усередині кожного періоду було зроблено пропорційно до розподілу зареєстрованого сальдо міграції. За нашою оцінкою, загальне сальдо міграції міського населення за 1927–1938 рр. становить в республіці 3802,7 тис. осіб (див. табл.2).

Вінницька область виявилась єдиною з від'ємним сальдо міграції за міжпереписний період 1927–1938 рр. Міграція відіграла значну роль у зростанні чисельності міських жителів Донецької та Дніпропетровської областей: сальдо становило 159% і 142% від чисельності міського населення станом на 1927 р. відповідно. Для інших областей цей показник лежить у межах від 36% до 63%; внесок міграції до збільшення чисельності міського населення Молдавської автономії був незначним.

Сільська міграція. Включає два напрями потоків: внутрішній і зовнішній. Головний внутрішній – *міграція із сіл до міст за період 1927–1938 рр.* Згідно із даними про розподіл прибулих і вибулих за напрямками потоків, питома вага сільських жителів у формуванні міграційного приросту міського населення становила близько 81%, або 3085,8 тис. осіб у 1927–1938 рр. Ми розподілили цю кількість по роках відповідно до щорічної зареєстрованої кількості прибулих у міста з сільської місцевості. Далі для кожного року число мігрантів було розподілено по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

Другий внутрішній потік – *організовані міжобласні переселення сільських жителів у 1934–1935 рр.* Інформацію про обсяги цього міграційного потоку виявлено в низці досліджень³⁹. У 1934 р. 16,2 тис. сімей було переселено з Вінницької, Київської та Чернігівської до Одеської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської областей; у 1935 р. 9,8 тис. сімей переселено з Вінницької та Київської до Донецької, Дніпропетровської, Харківської областей.

Зовнішня сільська міграція складається з дев'яти потоків, причому сім – це міграція з республіки за її межі, решта два – в Україну з-за її меж:

1. *Вивезення ув'язнених у концтабори (ГУЛАГ), 1929–1938 рр.* Джерелами даних слугували праці дослідників⁴⁰. Загальна кількість в'язнів становила

³⁸ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

³⁹ Див.: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: У 18 т. / І.Юхновський, В.Верстюк, В.Борисенко, Г.Боряк, Л.Бур'ян, О.Веселова, Л.Гриневич, Г.Сфіменко, С.Кульчицький, Н.Лісунова, В.Марочко, О.Мовчан, Г.Папакін, І.Рикун, В.Теліщак, Н.Топішко та ін. – К., 2008; *Сфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Мапа: Цифровий атлас України [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>

⁴⁰ *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.74–89; *Мозохин О.Б.* Статистика репресивної діяльності органів безпеки СРСР (1921–1953) [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/255>; Реабілітовані історією: У 27 т. – К., 1994–2001; *Земсков В.Н.* Спецпоселенці в СРСР, 1930–1960. – Москва, 2005. – 306 с.

284,6 тис. осіб. Інформація про число засуджених по областях наявна для 1937 та 1938 рр.; близько 90% із них становили чоловіки⁴¹. Зокрема 64,3 тис. осіб, відправлених у табори впродовж 1937–1938 рр., розподілено по областях таким чином: 24,2 тис. – у Вінницькій; 10,7 тис. – у Київській; 8,2 тис. – у Донецькій; 6,3 тис. – у Харківській; 5,7 тис. – в Одеській; 5,2 тис. – у Дніпропетровській; 2,6 тис. – у Чернігівській; 1,4 тис. – у Молдавській автономії. Для 1929–1936 рр. статистика доступна тільки для України у цілому, оцінку щорічної кількості ув'язнених на загальному рівні проведено в попередньому дослідженні⁴². Ці річні цифри було розподілено по областях на основі пропорцій за 1937–1938 рр.

2. *Виселення куркулів, 1930–1933 рр.* Відповідні дані виявлено в низці архівних документів та публікацій⁴³. Загальне число виселених куркулів становить 364,5 тис. осіб. Детальна інформація про цей потік у розрізі 40 округ є для 1930 р.; її було перераховано в межі 7 областей. 111,4 тис. куркулів, висланих у 1930 р. за межі УСРР, розподілено по областях таким чином: 24,4 тис. осіб – з Одеської; 19,6 тис. – із Харківської; по 18,1 тис. – з Вінницької та Київської; 17,5 тис. – із Дніпропетровської; 7,2 тис. – з Донецької; 3,6 тис. – із Чернігівської; 3,1 тис. – з Молдавської АСРР. Інформація про число куркулів, виселених у 1931–1933 рр., доступна лише для республіки у цілому. Зокрема вона становила 194,1 тис. осіб – у 1931; 15,0 тис. – у 1932; 44,0 тис. – у 1933 рр. Цю чисельність було розподілено по областях, використовуючи пропорції для 1930 р.

3. *Вимушена міграція селян за межі республіки, 1929–1933 рр.* Статистика цього напрямку міграції доволі фрагментарна та ненадійна, оскільки більшість таких переміщень припадає на період Голодомору⁴⁴. За нашою оцінкою вона становить 532,2 тис. осіб у 1929–1933 рр. Загальну кількість мігрантів по окремих роках узято з попереднього дослідження⁴⁵. Її було розподілено по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

4. *Організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки, 1927–1930 рр.* Стали продовженням попередніх кампаній щодо переселення селян із радянської України до Сибіру й на Далекий Схід. Загалом у 1927–1930 рр. виїхало 120,0 тис. осіб⁴⁶. Щорічну кількість переселених для

⁴¹ Голотик С.И., Минаев В.В. Население и власть: Очерки демографической истории СССР 1930-х гг. – Москва, 2004. – 316 с.

⁴² Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁴³ Див.: Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1943, 1944; Ф.9479. – Оп.1. – Д.2; Сталинские депортации: 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – Москва, 2005. – 904 с.; Бугай Н.Ф. Поляки России: поиск истины (принудительное переселение, возвращение, судьбы). – Москва, 2013. – 387 с.

⁴⁴ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.22, 29, 30, 73; Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.

⁴⁵ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁴⁶ Гршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 р.). – Х., 1930. – 87 с.; Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и её осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). – Томск, 1976. – 283 с.; Рыбаковский Л.Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. – Москва, 1990. – 170 с.

республіки розподілено по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

5. *Депортація поляків та німців до Казахстану, 1936 р.* Із Вінницької й Київської областей, які межували з тодішньою Польщею (Галичина, Волинь), у 1936 р. до Казахстану було депортовано 14,9 тис. селянських родин (60 тис. осіб)⁴⁷. Ми розподілили цю кількість по областях пропорційно до чисельності сільського населення.

6. *Еміграція євреїв, 1929–1938 рр.* Щоб обрахувати число євреїв, які виїхали з республіки впродовж цього періоду, ми використали метод етнодемографічного балансу⁴⁸. За нашою оцінкою близько 57,0 тис. євреїв емігрували в 1927–1938 рр. Це число було розподілене по роках на основі інформації з низки джерел⁴⁹. Розподіл по областях проведено пропорційно до чисельності євреїв у кожній із них.

7. *Організований набір робочої сили з сільської місцевості України на новобудови в інших регіонах СРСР, 1935–1938 рр.* Інформація про цей міграційний потік фрагментарна⁵⁰. Згідно з нашими розрахунками, у ці переселення було залучено близько 170,5 тис. селян із Вінницької, Київської, Чернігівської та Одеської областей, а також Молдавської автономії. Щорічна кількість селян, розрахована нами в попередньому дослідженні⁵¹, розподілена в регіональному розрізі пропорційно до чисельності сільського населення областей.

8. *Переселення селян із Білорусії й Росії до України, 1933–1934 рр.* Голод 1932–1934 рр. залишив багато сіл України практично безлюдними, і радянський уряд вирішив заселити їх селянами з інших республік⁵². У другому півріччі 1933 р. було переселено 27,1 тис. сімей (137,8 тис. осіб) із Білорусії та з чотирьох регіонів РСФФР: Горьківський край, Ярославська, Західна та Центрально-Чорноземна області. Їх переселено в такі області УСРР: 44,3 тис. осіб – у Харківську; 39,6 тис. – у Дніпропетровську; 34,6 тис. – в Одеську; 19,3 тис. – у Донецьку. Однак значна частина цих переселень виявилася тимчасовою. Станом на березень

⁴⁷ Сталинские депортации: 1928–1953. – 904 с.; *Бугай Н.Ф.* Поляки России: поиск истины... – 387 с.; *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936)... За результатами дослідження Г.Єфіменка, з України до Казахстану у вересні 1936 р. було депортовано 15 тис. господарств поляків і німців, що становило майже 70 тис. осіб.

⁴⁸ *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁴⁹ *Гіришфельд А.* Міграційні процеси на Україні... – 87 с.; *Вейцблїт І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926. – К., 1930. – 175 с.; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації... – 126 с.; *Лескова Т.А.* Государственное регулирование миграционных процессов на юге Дальнего Востока России в 20–30-е гг. XX в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Благовещенск, 2002. – 219 с.; *Рудник В.В.* Миграционные процессы и их роль в формировании населения Сибири: Дис. ... канд. экон. наук. – Омск, 2006. – 183 с.

⁵⁰ *Козін І.С.* Довідник по організованому набору робочої сили. – К., 1936. – 116 с.; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації... – 126 с.; РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.73, 75–76, 118, 143, 145.

⁵¹ *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

⁵² *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936)...; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.6583–6585, 6392.

1935 р. принаймні половина переселенців повернулася на попередні місця проживання⁵³.

9. *Виселення куркулів із Середньої Азії до України, 1931 р.* Політика нищення куркулів як класу не обмежувалась європейською частиною СРСР – розкуркулення зазнали також і заможні селяни Середньої Азії (баї). Згідно з нашою оцінкою, близько 3 тис. родин куркулів (16,0 тис. осіб) з Узбекистану було переселено в понад 40 сіл Одеської області⁵⁴.

Систематизація та аналіз наведених вище даних дали нам змогу провести оцінку щорічного сальдо сільської міграції в кожній області з підсумком по Україні в –4520,8 тис. осіб за 1927–1938 рр. Сальдо сільської міграції за цей період було від'ємним для всіх областей, при цьому у Дніпропетровській абсолютна величина його найбільша: –1045,1 тис. осіб. Обчисливши різницю між сальдо міграції міського й сільського населення отримуємо сальдо міграції для республіки у цілому, що становить, за нашою оцінкою, –718,1 тис. осіб (див. табл.2).

Більш детальна інформація щодо рекласифікації населених пунктів, отримана у ході дослідження на рівні областей, дала нам змогу уточнити оцінки загального сальдо міграції міського й сільського населення порівняно з попереднім дослідженням для України у цілому⁵⁵. Зокрема сальдо міського населення із 4108,3 тис. змінилося на 3802,7 тис., а сальдо міграції сільського населення з –4826,4 тис. змінилося на –4520,8 тис. Були також неістотні поправки до загального числа померлих, що в підсумку призвело до незначних змін в оцінках прямих втрат міського й сільського населення: у містах абсолютне число втрат зменшилося на 2%, а у селах – збільшилося на 0,2%. Загальне число прямих втрат населення України не змінилося.

Реконструкція чисельності населення областей, 1927–1939 рр.

Реконструкцію чисельності міського й сільського населення 8 регіонів було зроблено у два кроки: 1) для загальної чисельності населення; 2) для чисельності населення за статтю та віком. Маючи скориговану чисельність населення за переписами, а також скориговані на недооблік числа народжених, померлих і сальдо міграції, ми потребували ще одного елемента для реконструкції – а саме інформацію про рекласифікацію населених пунктів. Адміністративно-територіальні перетворення відбулися в 1930, 1936 та 1938 рр. Вони були доволі значними, справили істотний вплив на чисельність міського й сільського населення в багатьох областях.

⁵³ *Сфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936)... – С.143–148.

⁵⁴ *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації... – 126 с.; Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки. – К., 2003. – 888 с.; *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – 306 с.

⁵⁵ *Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.84–112; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe... – P.53–80.

Табл.2

**Баланс зміни чисельності міського й сільського населення
республіки по областях, 1927–1938 рр. (тис. осіб)**

А – УСЕ НАСЕЛЕННЯ									
Регіон	Населення на 1 січня 1927 р.	Число народжених	Число померлих	Сальдо міграції	Населення на 1 січня 1939 р.	Середньорічний приріст (%)	Середньорічний загальний приріст (%)		
УСРР, у т. ч.:	29316,3	11685,0	10169,6	-718,1	30113,8	0,42	0,22		
Вінницька обл.	4405,1	1678,2	1523,3	-498,9	4061,1	0,29	-0,68		
Київська обл.	5877,6	2182,0	2301,4	-518,3	5239,9	-0,17	-0,96		
Чернігівська обл.	2812,6	1010,8	840,0	-354,2	2629,2	0,49	-0,56		
Харківська обл.	5784,4	2074,7	2169,8	-178,0	5511,4	-0,14	-0,40		
Донецька обл.	3007,5	1746,8	1123,5	1217,7	4848,5	1,57	3,98		
Дніпропетровська обл.	3548,9	1509,6	1067,0	-228,8	3762,7	0,98	0,49		
Одеська обл.	3302,7	1220,4	941,7	-114,0	3467,4	0,68	0,41		
Молдавська АРСР	577,5	262,5	202,9	-43,6	593,5	0,82	0,23		
Б – МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ									
Регіон	Населення на 1 січня 1927 р.	Число народжених	Число померлих	Сальдо міграції	АТП	Населення на 1 січня 1939 р.	Середньорічний приріст (%)		
УСРР, у т. ч.:	5322,4	2463,2	1650,0	3802,7	1103,6	11041,8	1,18		
Вінницька обл.	537,2	154,7	105,1	-28,9	-18,8	539,2	0,74		
Київська обл.	1065,5	321,2	251,7	377,8	2,2	1515,1	0,53		
Чернігівська обл.	344,5	101,0	76,2	216,5	-138,9	447,0	0,58		

Закінчення табл. 2

В – СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ									
Регіон	Населення на 1 січня 1927 р.	Число народжених	Число померлих	Сальдо міграції	АТП	Населення на 1 січня 1939 р.	Середньорічний природний приріст (%)		
Харківська обл.	981,5	357,2	263,5	587,2	238,4	1900,8	0,76		
Донецька обл.	942,8	889,3	524,5	1502,4	760,6	3570,7	2,73		
Дніпропетровська обл.	573,4	357,8	211,9	816,4	204,8	1740,5	1,89		
Одеська обл.	797,8	251,8	199,8	329,2	27,3	1206,3	0,53		
Молдавська АСРР	79,6	30,1	17,4	2,1	27,9	122,3	1,23		
УСРР, у т. ч.:	23994,0	9221,8	8519,6	-4520,8	-1103,6	19071,8	0,24		
Вінницька обл.	3867,9	1523,5	1418,2	-470,0	18,8	3521,9	0,22		
Київська обл.	4812,1	1860,8	2049,7	-896,1	-2,2	3724,8	-0,33		
Чернігівська обл.	2468,1	909,8	763,8	-570,8	138,9	2182,2	0,48		
Харківська обл.	4802,9	1717,5	1906,2	-765,2	-238,4	3610,6	-0,33		
Донецька обл.	2064,8	857,5	599,1	-284,7	-760,6	1277,8	0,98		
Дніпропетровська обл.	2975,6	1151,8	855,2	-1045,1	-204,8	2022,2	0,79		
Одеська обл.	2504,8	968,6	741,9	-443,2	-27,3	2261,0	0,72		
Молдавська АСРР	497,9	232,4	185,5	-45,7	-27,9	471,2	0,75		

Примітки: 1 – АТП – адміністративно-територіальні перетворення.

Джерело: авторські розрахунки.

Так, у 1930 р. ЦСУ УСРР запровадило новий перелік міських поселень, що значно відрізнявся від такого під час перепису 1926 р. Як наслідок, у більшості областей, за винятком Донецької та Дніпропетровської, окремі міські поселення стали сільськими. Це стосувалося тих населених пунктів, що мали невелику чисельність населення та високий відсоток зайнятих у сільському господарстві. Донецька й Дніпропетровська області були винятком – тут багато сільських поселень, навпаки, було перетворено на міські. У результаті рекласифікації в 1930 р. чисельність сільського населення республіки збільшилася на 194,1 тис. осіб.

Пізніше, готуючись до переписів 1937 та 1939 рр., нові адміністративно-територіальні перетворення було запроваджено в 1936 і 1938 рр. Вони відбулися в одному напрямі: сільські поселення стали міськими. Зокрема 1936 р. внаслідок таких адміністративно-територіальних перетворень міське населення УСРР збільшилося на 1077,7 тис., а в 1938 р. – на 219,9 тис. осіб. Дві третини цього приросту припало на Донецьку й Дніпропетровську області⁵⁶.

Остаточну реконструйовану загальну чисельність населення 8 регіонів для 1927 та 1939 рр. представлено в табл.2. Середньорічний показник природного приросту (природний приріст – це різниця між числом народжених і числом померлих) за міжпереписний період становить у республіці 0,4%. Київська й Харківська області мають від'ємні показники, тоді як в інших середньорічні показники природного приросту не перевищують 1% (за винятком Донецької з 1,6%).

Чисельність міського населення радянської України в підсумку впродовж 1927–1939 рр. збільшилася в усіх регіонах: показник природного приросту становив 1,2% у середньому за рік. Донецька область відзначалася найвищим показником – 2,7%, далі йшли Дніпропетровщина з 1,9% та Молдавська АСРР з 1,2%. Для інших областей показник коливається від 0,5% до 0,8%. Середньорічний показник природного приросту сільського населення республіки в 1927–1939 рр. становив лише 0,2%. При цьому Київська й Харківська області для кожної мали природне зменшення на рівні –0,3% у середньому за рік. Для всіх інших регіонів спостерігався природний приріст сільського населення, але він був незначним (менше 1%).

Прямі втрати від Голодомору

Прямі втрати внаслідок Голодомору (втрати через надсмертність) обчислюються як різниця між реальним числом смертей у період голоднечі та їх гіпотетичною кількістю, що могла б бути за умови відсутності голоду. Ми обчислили кількість гіпотетичних смертей за умови відсутності голоду на основі гіпотетичних повікових коефіцієнтів смертності, отриманих шляхом лінійної екстраполяції відповідних показників між 1931 і 1935 рр., тобто часом до початку й після голоду, коли смертність уважалась «нормальною».

⁵⁶ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. ... – 213 с.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – 176 с.; Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – Х., 1936. – 228 с.; Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936 г. – Москва, 1936. – 90 с.; Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 г. – Москва, 1938. – 329 с.; Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1939 г. // Ведомости Верховного Совета РСФСР. – Москва, 1939. – 298 с.

Табл.3

Прямі втрати від Голодомору (через надсмертність) по областях УСРР, 1932–1934 рр.

Регіон	А – УСЕ НАСЕЛЕННЯ						
	Тис.				На 1000 населення		
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.
УСРР, у т. ч.:	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,3	5,9
Вінницька обл.	27,0	497,3	21,1	545,5	5,9	114,6	5,2
Київська обл.	83,9	991,5	35,4	1110,8	13,7	178,7	7,0
Чернігівська обл.	17,6	205,4	31,2	254,2	6,0	73,7	11,9
Харківська обл.	46,9	969,9	20,8	1037,6	7,8	178,9	4,2
Донецька обл.	28,7	175,2	26,9	230,8	7,0	41,1	6,4
Дніпропетровська обл.	20,6	331,3	16,5	368,4	5,4	91,6	4,7
Одеська обл.	19,6	300,3	7,0	326,9	6,1	98,8	2,4
Молдавська АСРР	5,7	58,2	4,4	68,3	9,6	102,4	8,1
Регіон	Б – МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ						
	Тис.				На 1000 населення		
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.
УСРР, у т. ч.:	48,8	193,9	50,6	293,4	7,0	26,8	6,9
Вінницька обл.	3,1	14,6	2,0	19,7	7,6	35,8	5,0
Київська обл.	11,2	44,4	10,2	65,8	11,5	46,7	10,5
Чернігівська обл.	2,6	11,1	3,8	17,4	9,0	39,6	13,7

Закінчення табл.3

Регіон	Тис.					На 1000 населення				
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр. ³		
Харківська обл.	6,2	45,7	5,0	56,9	5,0	36,3	4,0	45,3		
Донецька обл.	15,2	24,1	19,6	58,9	7,3	10,4	8,4	25,6		
Дніпропетровська обл.	5,0	23,3	7,1	35,4	5,0	22,7	6,7	34,5		
Одеська обл.	4,7	29,0	2,8	36,6	5,0	30,7	3,0	38,7		
Молдавська АСРР	0,7	1,9	0,0	2,7	9,3	24,5	0,4	34,4		
В – СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ										
Регіон	Тис.					На 1000 населення				
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр. ³		
УСРР, у т. ч.:	201,2	3335,3	112,7	3649,1	8,3	149,4	5,5	163,7		
Вінницька обл.	23,9	482,8	19,1	525,7	5,7	122,7	5,2	133,6		
Київська обл.	72,7	947,1	25,2	1045,1	14,2	206,0	6,2	227,3		
Чернігівська обл.	15,0	194,4	27,4	236,8	5,7	77,6	11,7	94,5		
Харківська обл.	40,8	924,2	15,7	980,7	8,6	222,0	4,3	235,6		
Донецька обл.	13,4	151,2	7,3	171,9	6,6	77,3	3,8	87,9		
Дніпропетровська обл.	15,6	308,0	9,3	333,0	5,5	118,9	3,8	128,5		
Одеська обл.	14,9	271,2	4,2	290,3	6,5	129,6	2,1	138,7		
Молдавська АСРР	5,0	56,3	4,4	65,7	9,6	114,7	9,4	133,7		

Примітки: 1–3 – Розраховано як загальне число прямих втрат у 1932–1934 рр., поділене на середньорічну чисельність населення 1933 р.
Джерело: авторські розрахунки.

Наші оцінки прямих втрат населення внаслідок голоду по областях УСРР представлено в табл.3 у трьох розрізах: усе населення, міське, сільське. За результатами проведених розрахунків втрати через надсмертність для республіки у цілому становлять 3,9 млн осіб у 1932–1934 рр., у тому числі 250,0 тис. – у 1932 р.; 3529,2 тис. – у 1933 р.; 163,3 тис. – у 1934 р. (частина А). У всіх областях більшість втрат припадає на 1933 р. Зокрема в п'яти – 90% і більше, у Донецькій – 76%, Чернігівській – 81%, Молдавській АСРР – 85% втрат.

У Київській області абсолютні втрати через надсмертність – найбільші, сягаючи 1110,8 тис. Далі йдуть Харківська, де втрати становлять 1037,6 тис., та Вінницька з 545,5 тис. області. Прямі втрати для Донецької, Чернігівської, Одеської, Дніпропетровської областей лежать у межах від 230,8 тис. до 368,4 тис. У Молдавській автономії абсолютні втрати населення були найменшими, становлячи 68,3 тис.

Як відомо, на абсолютну величину втрат безпосередньо впливає чисельність населення. Щоб провести коректний порівняльний регіональний аналіз, необхідно розрахувати відносні показники втрат. У 1933 р. втрати через надсмертність в УРСР становлять 119 смертей у розрахунку на 1000 населення. У Київській та Харківській областях показники максимальні (179 на 1000 населення). Далі йдуть Вінниччина та Молдавська АСРР (115 і 102 відповідно). Донецька область має найнижчий показник (41 на 1000 населення). У 1934 р. відносні показники втрат були нижчими, ніж 1932 р. в усіх областях, за винятком Чернігівської, де відносні втрати були вищими в 1934 р., аніж у 1932 р.

Показники, представлені в останній колонці табл.3, подають кумулятивні відносні втрати за три роки голоду, обчислені як загальне абсолютне число втрат у 1932–1934 рр., поділене на середньорічне населення 1933 р. й помножене на 1000. Якщо ми поділимо цей показник на 10, то отримаємо приблизне значення відсотку населення 1933 р., яке померло внаслідок голоду. Таким чином, загальні втрати через надсмертність у 1932–1934 рр. становлять близько 13% від чисельності населення УСРР у 1933 р., при цьому Київська область має найвищий показник втрат (20%), тоді як Донецька – найнижчий (5%).

Втрати через надсмертність міського населення становлять 293 тис., у тому числі 49,0 тис. – у 1932 р.; 194,0 тис. – у 1933 р.; 51,0 тис. – у 1934 р. (див. табл.3, част.Б). 66% втрат у містах припало на 1933 р. Відносні втрати через надсмертність серед міського населення становлять 7,0 – у 1932 р.; 26,8 – у 1933 р.; 6,9 – у 1934 р. та майже 40 – для періоду 1932–1934 рр. (у розрахунку на 1000 населення). Концентрація міських прямих втрат у 1933 р. лежить у межах від близько 80% (Харківська й Одеська області) до 41% (Донеччина).

Із загального числа втрат через надсмертність у 3,9 млн на сільських жителів припадає 3,6 млн, 91% з яких – у 1933 р. Така висока концентрація надлишкових смертей сільського населення в той рік простежується в усіх областях: від 82% – у Чернігівській до 94% – у Харківській. Прямі щорічні втрати в розрахунку на 1000 сільського населення становлять 8,3 – у 1932 р.; 149,4 – у 1933 р.; 5,5 – у 1934 р. Кумулятивні втрати за 1932–1934 рр. досягають майже 164 у розрахунку на 1000 населення.

Обговорення результатів

Цей підрозділ нашої статті базується на проведеному проф. С.Плохієм аналізі регіональних відмінностей прямих втрат населення внаслідок Голодомору⁵⁷. Ми систематизували основні положення, викладені у статті С.Плохія, доповнили їх кількісним аналізом та поглибили дослідження новими аргументами.

Як зазначено вище, динаміка Голодомору в містах дуже відрізнялася від такої у селах і вимагає окремого, детальнішого аналізу. У цій статті ми пропонуємо коротке обговорення втрат міського населення, а потім детальний аналіз регіонального розподілу прямих втрат у сільській місцевості.

Регіональний розподіл втрат через надсмертність серед міського населення. Наявні дослідження Голодомору фокусуються, головним чином, на втратах серед селян. Наше дослідження показало, що голод значно вплинув і на жителів міст. Прямі відносні втрати міського населення в 1932–1934 рр. становлять 6,9% і 6,2% на Київщині та Чернігівщині відповідно, лежать у межах від 2,6% у Донецькій до 4,8% у Вінницькій областях (див. табл.3).

Очікувано, що втрати сільського населення перевищують втрати міського. Водночас виявилось, що міські втрати вищі за сільські в 1934 р. і становлять 6,9 та 5,5 у розрахунку на 1000 населення відповідно. Цей несподіваний результат можна пояснити через аналіз відносин між містом і селом під час Голодомору. Політика радянського уряду щодо контролю над виробництвом сільськогосподарської продукції через колективні господарства передбачала відповідальність держави за постачання й забезпечення міського населення продовольством. З огляду на зростаючий продовольчий дефіцит у містах у 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про запровадження єдиної системи постачання працюючих за заборними книжками в 1931 р.» (тобто за картковою системою). Ключові елементи цієї постанови і її наслідки були такими (курсив наш – *Авт.*):

«Тільки ті, хто працював у державному секторі економіки (промислові підприємства, державні, військові організації та установи, радгоспи), а також їх утриманці отримували забірні книжки. Поза державною системою постачання опинилися селяни та позбавлені політичних прав, що становили понад 80% населення країни. Навіть розміри пайка залежали від того, наскільки люди, що його отримували, були важливими для процесу індустріалізації... Із початку 1931 р. у країні існували 4 списки постачання: *особливий, перший, другий, третій*. Їх називали *списки міст*, але насправді це були групи промислових об'єктів, оскільки підприємства того самого міста могли належати до різних списків постачань. Особливий та перший списки мали пріоритет у постачанні та включали визначальні промислові підприємства Москви, Ленінграда, Баку, Донбасу, Караганди, Східного Сибіру, Далекого Сходу та Уралу. Споживачі особливого й першого списків становили лише 40% від загальної

⁵⁷ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.375–405.

кількості тих, хто отримував пайки, але на них припадало близько 80% усього продовольчого постачання. Другий і третій списки включали малі та неіндустріальні міста»⁵⁸.

На систему продовольчого забезпечення в період голоду впливали два протилежних процеси: швидке зростання чисельності міського населення, викликане політикою індустріалізації, та зниження темпів аграрного виробництва через протидію селянства колективізації й посилення дезорганізації сільсько-господарського сектору⁵⁹. Це призвело до поступового скорочення офіційних норм постачання, особливо для нижчих списків, унаслідок чого дедалі більше міських жителів опинялися без будь-якої продовольчої допомоги. У 1934 р. в багатьох містах голод сягнув критичного рівня, і відносні показники надсмертності серед міських жителів перевищили такі серед сільського населення.

Регіональний розподіл втрат через надсмертність серед сільського населення. Цей підрозділ розподілено на декілька частин, в яких обговорюються різні фактори, що могли б пояснити неочікуваний регіональний розподіл прямих втрат сільського населення внаслідок Голодомору, показаний на ілюстр.1. Спочатку представлено чотири гіпотези щодо пояснення розподілу втрат по областях республіки та розкрито їх суть. Далі, оскільки показники надсмертності зазнали різких змін між 1932 і 1933 рр., розглянуто чинники, пов'язані з початком голоду та регіональним розподілом прямих втрат у 1932 р. Наприкінці того року північно-центральні області УСРР мали нижчі рівні колективізації, ніж південні, але вищі рівні виконання плану хлібозаготівель. Ця явна суперечність спонукала нас дослідити опір колективізації та хлібозаготівлям і репресії з боку радянського уряду з метою придушення цього опору. Проаналізовано також стрімкий підйом надсмертності впродовж першої половини 1933 р., його зв'язок із продовольчою «допомогою».

Чотири гіпотези. Запропоновано декілька основних гіпотез для пояснення регіонального розподілу втрат через надсмертність у сільській місцевості УСРР: історична, екологічна, прикордонна, економічна.

Історична гіпотеза. Голод 1921–1923 рр. вплинув на південні зернові регіони України, і можна було б припустити, що вони також були найбільш враженими внаслідок голоду 1932–1934 рр.⁶⁰ Однак ілюстр.1 спростовує це припущення: найбільших втрат унаслідок голоду 1932–1934 рр. зазнали північно-центральні Київська й Харківська області.

Екологічна гіпотеза. Україна поділяється на три природних зони: мішані ліси (Полісся), лісостеп, степ. Полісся вкрите лісами, помережане заболоченою місцевістю й має багату природню рослинність. Степова рівнинна зона характеризується здебільшого трав'яною рослинністю з невеликою кількістю кущів і дерев або їх відсутністю. Лісостеп – перехідна зона, із лісною місцевістю на півночі та степом на півдні.

⁵⁸ Osokina E. Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941. – Armonk, NY; London (UK), 2001. – P.61–62.

⁵⁹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України... – С.84–112.

⁶⁰ Plokhly S. Mapping the Great Famine... – P.378.

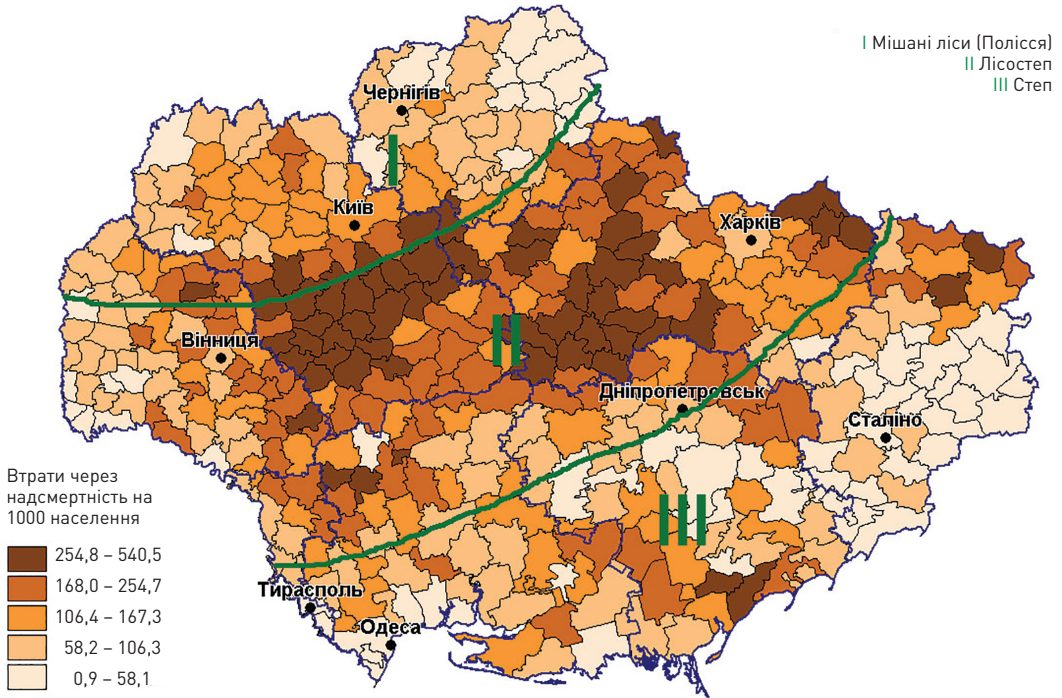

Ілюстр.1. Прямі втрати сільського населення (через надсмертність) у 1932–1934 рр. по областях УСРР у розрахунку на 100 населення

Згідно з екологічною гіпотезою, відносні показники надсмертності мали бути найнижчими в Поліській зоні й найвищими – у степовій. Це пояснюється тим, що в разі конфіскації зерна чи всіх харчових запасів можна було знайти бодай якусь їжу в лісах і на луках Полісся, натомість у степу такої можливості не було. Лісостеп за рівнем втрат посідав би проміжну позицію.

Адміністративний поділ республіки того часу у складі 7 областей не дає змоги простежити природні зони, оскільки вони перетинають межі областей. Однак на основі детальної статистики природного руху населення в 1933 р., що була в нашому розпорядженні, ми провели оцінку втрат через надсмертність у 1933 р. на рівні адміністративних районів, представлену на ілюстр.2. Це дає підстави стверджувати, що екологічна гіпотеза не пояснює регіональні варіації в рівні надсмертності, оскільки смуга найвищих відносних втрат пролягла через лісостепову, а не степову зону.

Прикордонна гіпотеза. Ілюстр.2 також свідчить, що відносні показники прямих втрат знижувалися в міру наближення до кордонів із Польщею та Румунією (Київська, Вінницька області, Молдавська АСРР). Це відповідає прикордонній гіпотезі, запропонованій А.Шляхтером: «Досліджуючи регіональну неоднорідність у поширенні голоду та його наслідків у регіонах прикордоння, вважаємо, що ці відмінності стали наслідком поєднання офіційної політики та

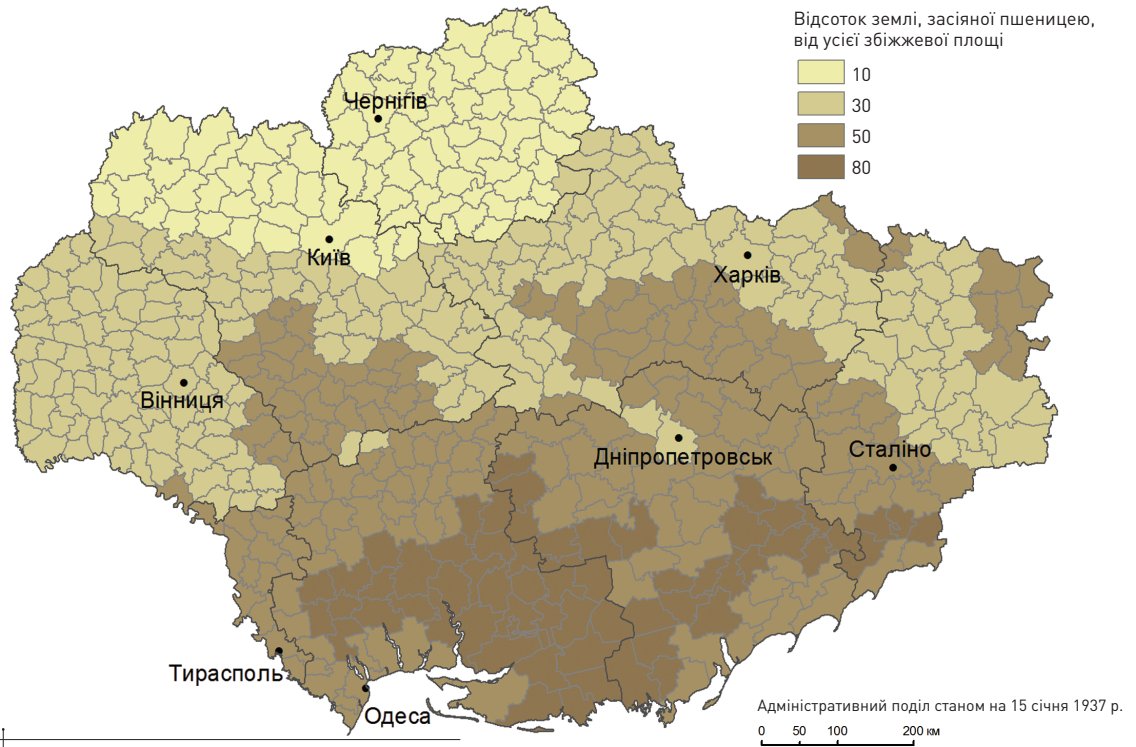
Ілюстр.2. Втрати сільського населення через надсмертність у 1932–1934 рр. по адміністративних районах УСРР та природних зонах у розрахунку на 1000 населення

стратегій виживання мешканців прикордонної смуги»⁶¹. По-перше, з огляду на прикордонне становище політика насильницької колективізації та конфіскації зерна тут була менш жорсткою; по-друге, є припущення, що ці райони мали певний пріоритет у постачанні продовольства через свій особливий статус; по-третє, можливість нелегального перетину кордону з метою отримання продовольства від родичів збільшувала шанси вижити. Як наслідок, втрати населення на західному прикордонні є меншими.

Економічна гіпотеза. Ураховуючи неспроможність екологічної гіпотези пояснити просторові відмінності у втратах населення, С.Плохій припускає, що «екологічний чинник мав також вплив, але зовсім в іншому розумінні, аніж у період голоду 1920-х рр. Напередодні та під час Великого голоду в Україні екологічний чинник мав певний вплив на людські дії, зокрема на урядову політику, яка в кінцевому рахунку призвела до колосальних смертельних наслідків»⁶². Ідеться про те, що у центрі уваги Москви перебували зернові південні регіони УСРР через їх ключову роль у вирощуванні зерна, так потрібного Й.Сталіну для реалізації його планів, тоді як інші було залишено наодинці з власними ресурсами.

⁶¹ Shlyakhter A. Smugglers and Commissars: Contraband Trades, Soviet Solutions, and the Making of the Soviet Border Strip, 1917–1939: PhD diss., University of Chicago. Forthcoming publ., incl. ch. 10, Borderness and famine: Why did fewer people starve to death in Soviet Ukraine’s western border districts during the Holodomor, 1932–34?. – P.1–2.

⁶² Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.379.

Ілюстр.3. Зони вирощування пшениці, 1937 р.

На ілюстр.3 показано зони вирощування пшеничних культур у 1937 р., що може бути використано для уявлення про просторовий розподіл зернових регіонів у 1932–1934 рр. Так, основні зони були в Одеській, Дніпропетровській, Донецькій областях, а також у Молдавській автономії, тоді як у Чернігівській на них припадало лише 10% посівної площі. Сільське господарство Київської, Харківської та Вінницької областей було більш диверсифікованим – вирощування зерна поєднувалося з цукровим буряком, картоплею, бобовими. Таким чином, радянська політика підтримки південних зернових областей мала економічне підґрунтя.

У ситуації загальної сільськогосподарської кризи 1932 р. повинні були прийняті рішення про пріоритети в розподілі ресурсного забезпечення. Згідно з економічною гіпотезою, більш прихильне ставлення та підтримка урядом південних зернових областей сприяло нижчим рівням втрат населення тут порівняно з рештою регіонів України. Порівняння ілюстр. 1 і 3 свідчить, що це твердження вірне лише частково. Хоча назагал південні області мали нижчі втрати, аніж північні, були й винятки. Так, у степовій зоні Донеччина мала значно нижчі відносні показники втрат, аніж Дніпропетровська, Одеська області та Молдавська АСРР. У лісостеповій зоні Вінниччина мала набагато нижчі втрати, ніж Київщина й Харківщина, і рівень її втрат близький до областей степової зони. Чернігівщина також не узгоджується з економічною гіпотезою, оскільки її відносні втрати такі ж низькі, як і у Донецької області.

1932 р.: початок голоду. Щоб з'ясувати і краще зрозуміти причини відмінностей у втратах населення різних областей, необхідно окремо проаналізувати, що трапилося 1932 та 1933 рр., оскільки динаміка Голодомору у цей час радикально змінилася.

Регіональні відмінності у прямих втратах сільського населення існували вже у 1932 р. Київська область вирізняється найвищим рівнем надлишкових смертей у розрахунку на 1000 населення (14,2), далі йде Молдавська АСРР (9,6) та Харківщина (8,6). Втрати населення інших областей лежать у межах від 5,5 до 6,6 на 1000 населення (див. табл.3). Деякі причини такої ситуації в Київській та Вінницькій областях описано в листі до Й.Сталіна голови Ради народних комісарів УСРР В.Чубаря від червня 1932 р., який цитує С.Плохій:

«Насамперед не було взято до уваги неврожай бобових та ярих культур у цих районах, і для виконання плану хлібозаготівель нестачу по цих культурах перекривали продовольчими культурами. За загальної непосильності плану хлібозаготівель, основною причиною якої був більш низький врожай по Україні у цілому та колосальні втрати під час жнив (результат слабкого організаційно-господарського становища колгоспів та абсолютно недостатнє керівництво ними з районів і центру), практикувалася система повного вилучення в односібників хліба, включно з насінневими фондами, і майже повне вилучення всього наявного у колгоспах... На додачу до хлібозаготівель, такі самі методи було застосовано до заготівлі картоплі й, особливо, м'яса»⁶³.

Не кращою була ситуація на Харківщині. Голова ВУЦВК Г.Петровський, після своєї подорожі областю, писав Й.Сталіну у червні 1932 р., що «голод поглинув частину села... Місяць чи два знадобляться, поки з'явиться новий врожай... Це означає, що голод посилюватиметься»⁶⁴. До списку місцевостей, найбільш уражених голодуванням, що був укладений партійними функціонерами у Харкові у червні 1932 р., належало 10 районів Київської та 11 районів Вінницької областей, тоді як число таких у південних регіонах було набагато меншим. Критична ситуація на Київщині й Харківщині в 1932 р. підтверджується високими відносними показниками втрат населення у цих двох областях. Нижчий рівень втрат на Вінниччині був, імовірно, через нижчу смертність у прикордонних районах.

1932 р. ключову роль у початку та розгортанні голоду відіграв план хлібозаготівель (див. табл.4). Він демонструє наміри радянського уряду щодо внеску республіки до загального сталінського плану заготівлі зерна й водночас окреслює становище різних регіонів. Загальний план хлібозаготівлі для УСРР у 1932 р. становив 5831,0 тис. т збіжжя. Ця цифра становила 90% від обсягу врожаю 1931 р. Регіональний розподіл цього плану показує, що запланована заготівля зерна в 1932 р. порівняно з 1931 р. для степових областей була вищою, аніж для лісостепових. Водночас встановлено вищі показники заготівлі

⁶³ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.383.

⁶⁴ Ibid.

незернових сільськогосподарських культур для лісостепової зони порівняно зі степовою. У плані також передбачалися вищі плани хлібозаготівель для одноосібників у лісостеповій зоні, що вочевидь відображало вищу питому вагу селян-одноосібників у цій зоні.

Табл.4

**План хлібозаготівель
для УСРР на 1932 р. по областях**

Region ¹	План 1932 р., у % від плану 1931 р.	Хлібозаготівельний план на 1932 р.		
		Тис. т	% незернових і фуражних культур	% плану, що припадав на одноосібників
УСРР, у т. ч.:	90,0	5831,0	9,7	17,1
Вінницька обл.	88,0	639,0	22,4	40,2
Київська обл.	65,5	511,0	26,0	41,1
Харківська обл.	74,5	1212,0	11,9	23,8
Донецька обл.	95,0	583,0	7,4	5,1
Дніпропетровська обл.	90,0	1441,0	5,3	6,8
Одеська обл.	140,0	1376,0	1,7	6,7
Молдавська АСРР	46,0	69,0	2,9	30,4

Примітки: 1 – Чернігівську область було утворено у жовтні 1932 р. із частин Харківської та Київської областей, тому в початковому плані хлібозаготівель 1932 р. вона входила до складу останніх.
Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 2007. – С.242.

Офіційний план хлібозаготівель 1932 р. узгоджується з думками В.Чубаря про ситуацію в Київській і Вінницькій областях. Він підтверджує його слова про те, що неочікувано низькі збори незернових культур та сильна залежність від цього офіційного хлібозаготівельного плану мали зловісні наслідки. Провал урожаю призвів до швидкого поширення голоду в лісостеповій зоні внаслідок вилучення більшості зерна в колгоспах та запровадження ще більш суворих методів конфіскації до селян-одноосібників.

Поширення сильного голоду в багатьох районах лісостепової й, дещо меншою мірою, у степовій зонах змусило уряд УСРР⁶⁵ неодноразово звертатися з проханням знизити хлібозаготівельні плани. У результаті Й.Сталін був змушений прийняти реальну ситуацію, і впродовж 1932 р. хлібозаготівельні плани скоротили втричі: перше скорочення на 11% відбулося у серпні, два інших – у жовтні та наприкінці року (див. табл.5).

⁶⁵ Столицею Української СРР до 1934 р. був Харків.

Табл.5

**Скорочення плану хлібозаготівель
для УСРР упродовж 1932 р. по областях**

Регіон ¹	Початковий план		Скорочення плану (%)			План на січень 1933 р.		
	Млн пудів	Частка областей (%)	Серпень 1932 р.	Жовтень 1932 р.	Січень 1933 р.	Млн пудів	Загальне скорочення (%)	Частка областей (%)
УСРР, у т. ч.:	356	100	11	25	29	210	41	100
Вінницька обл.	39	11	23	12	0	26,5	32	13
Київська обл.	31	9	35	30	0	14	54	7
Харківська обл.	74	21	11	41	3,4	35,5	52	17
Дніпропетровська обл.	88	25	4,5	20	12	55,5	37	26
Одеська обл.	84	24	2,3	17	12	56	33	27
Донецька обл.	36	10	14	33	2	19	47	9
Молдавська АСРР	4	1	12	22	0	3	29	1

Примітки: 1 – Чернігівська область до жовтня 1932 р. входила до складу Харківської та Київської областей.

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – С.242, 298, 303–304, 355–356, 601–602.

Перше зниження плану хлібозаготівлі більшою мірою торкнулося лісостепової зони. Зокрема Київська область отримала найбільше скорочення – на 35%, Вінниччина – на 23%, Харківщина – на 11%. Натомість Одеська й Дніпропетровська області – лише на 2,3% і 4,5% відповідно. Донеччина мала скорочення плану на 14%, що було значно вищим, ніж у двох інших степових областях, і це спостерігалось також і під час наступних скорочень плану. Під час другого циклу переглядів Харківщина й Київщина знову отримали значні скорочення, що спонукало степові області також просити про більш суттєве зниження своїх планів. У підсумку хлібозаготівельні плани для Української СРР було скорочено на 41%. У Київській та Харківській областях – на понад половину. У Донецькій – на 47%, Вінницькій, Одеській і Дніпропетровській – на третину.

Табл.6

Виконання плану хлібозаготівель в УСРР станом на 1 січня 1933 р. по областях

Region	У % до річного плану				% колективізації на 1 жовтня 1932 р.
	Колгоспи	Радгоспи	Одноосібники	Загалом	
УСРР, у т. ч.:	78	86	72	77	69
Чернігівська обл.	92	96	68	78	47
Вінницька обл.	100	95	100	100	59
Київська обл.	100	101	90	100	67
Харківська обл.	85,5	92	44	77	72
Дніпропетровська обл.	70	82	54	69,5	85
Одеська обл.	73	70	57	72	84
Донецька обл.	76	77	85	76	84
Молдавська АСРР	89	40,5	108	93	68

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали... – С.571–572; Народне господарство УСРР: Статистичний довідник. – К., 1935. – С.205.

Показники виконання плану хлібозаготівель та рівень колективізації, представлені в табл.6, дають суперечливі результати. Станом на жовтень 1932 р. степові області досягли високого рівня колективізації, тоді як рівень колективізації лісостепових районів, а також Чернігівщини був значно нижчим. При цьому Київщина й Вінниччина на кінець 1932 р. виконали хлібозаготівельні плани на 100%, Харківщина – близько до 80%. Натомість лісостепові області – у середньому на 75%. Відмінності в показниках колективізації узгоджуються з намірами уряду пришвидшити колективізацію у зернових степових регіонах. Водночас результати виконання плану хлібозаготівель потребують детальнішого аналізу.

Дані про виконання планів доступні для колгоспів, радгоспів та одноосібників. Щодо перших двох відсоток виконання схожий для всіх областей у межах кожної зони; відсоток виконання вищий серед областей лісостепової зони, ніж серед степової. Причина відмінностей між лісостеповими і степовими областями полягає в різних показниках виконання плану по селянах-одноосібниках. Хоча їх було виконано на понад 50% у Дніпропетровській та Одеській, і на 85% – у Донецькій областях, це мало вплинуло на підсумки виконання тут плану через малу частку одноосібників. Натомість низький загальний рівень виконання плану на Харківщині спричинено дуже низьким показником стосовно одноосібників.

Опір та репресії в 1932 р. Чому, незважаючи на відносно низький рівень колективізації, лісостепові області УСРР, за винятком одноосібників на Харківщині, досягли такого надзвичайно високого рівня виконання плану хлібозаготівель у 1932 р.? Однією з можливих відповідей є те, що ці області

отримали істотні скорочення своїх планів хлібозаготівель (див. табл.5). Інша можлива відповідь – «жорстока політика місцевого партійного апарату щодо вилучення зерна у селянства» на Київщині й Харківщині у відповідь на їх активний та пасивний опір⁶⁶.

Табл.7

Окремі показники опору та репресій в УСРР по областях під час Голодомору

Реґіон ¹	Вихід із колгоспів			Число терактів ²	Натуральні штрафи		Число бригад для пошуку зерна серед одноосібників ²
	Кількість заяв	Кількість колгоспів	Кількість районів		Усього општрафовано ²	% одноосібників серед усіх општрафованих	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
УСРР, у т. ч.:	14055	475	111	73	268	немає даних	49
Вінницька обл.	5800	219	42	75	150	90	51
Київська обл.	3320	75	21	79	70	99	65
Харківська обл.	3892	137	36	81	658	123 ³	84
Дніпропетровська обл.	269	17	5	49	263	90	19
Одеська обл.	151	7	4	94	344	97	24
Донецька обл.	немає даних	немає даних	немає даних	38	14	59	26
Молдавська АСРР	623	20	3	126	291	9	0

Примітки: 1 – Чернігівська область до жовтня 1932 р. входила до складу Харківської та Київської областей.

2 – У розрахунку на 1 млн сільського населення області.

3 – Помилка в первинних даних для Харківської області.

(1)–(3) – червень 1932 р.; (4) – період із 1 січня 1932 по 31 січня 1933 рр.; (5)–(6) – 5 грудня 1932 р.; (7) – грудень 1932 р.

Джерело: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали... – С.250, 394, 465, 631.

У табл.7 представлено такі показники опору та репресій: кількість заяв про вихід із колгоспів; число зареєстрованих так званих «терористичних актів» (у розрахунку на 1 млн сільського населення); кількість осіб, на яких було накладено натуральні штрафи (у розрахунку на 1 млн сільського населення); відсоток одноосібників серед усіх општрафованих; число «бригад» для пошуку й конфіскації зерна серед одноосібників (у розрахунку на 1 млн сільського населення). Вихід із колгоспів був дуже поширеним явищем у лісостепових областях і незначним – у степових. Хоча рівень зареєстрованих «терористичних

⁶⁶ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.389.

актів» був доволі високим на Одещині, назагал показники «терактів» у лісостепових областях вищі, ніж у степових.

Регіональна ситуація щодо натуральних штрафів менш чітка. Кількість осіб, на яких їх було накладено (в розрахунку на 1 млн сільського населення), виявилася надзвичайно високою на Харківщині, доволі низькою – на Вінниччині та Київщині, і дуже низькою – на Донеччині. В усіх областях, за винятком останньої, переважна більшість натуральних штрафів припадала на селян-одноосібників.

11 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про створення до 1 грудня принаймні 1000 бригад для пошуку зерна, «схованого» одноосібниками. Запропоноване число цих формувань було значно вищим для лісостепових областей, ніж для степових. Зокрема 200 бригад для Вінницької, 300 – для Харківської, 350 – для Київської та по 50 для кожної з трьох степових областей. Такий розподіл областей зберігається, якщо розрахувати відносні показники (на 1 млн сільського населення кожної області). Більша кількість бригад для лісостепових областей частково викликана тим, що ці області мали більше господарств-одноосібників. Дуже високий відсоток плану хлібозаготівель, що припадав на одноосібників у Вінницькій та Київській областях (див. табл.4), і той факт, що одноосібники у цих областях мали найвищий відсоток виконання цих планів (див. табл.6), є аргументами на користь наведеного вище твердження про надзвичайно жорстоку політику щодо вилучення зерна у селянства у цих регіонах.

Ще свідчення про більш агресивну практику конфіскації зерна в Київській та Харківській областях у 1932 р. містяться у звіті про виконання плану із заготівлі насінневих фондів у 1933 р. Станом на 10 грудня 1932 р. ці плани було виконано в Київській і Харківській областях лише на 20,5% і 16,5% відповідно, натомість у Дніпропетровській – на 40%, Донецькій – 28%, Одеській – 22%. Наведені цифри підтримують гіпотезу про те, що більшу частину зерна в Київській та Харківській областях на кінець 1932 р. вже було вилучено завдяки агресивнішим методам конфіскації, тоді як у степових областях ще залишалися певні запаси збіжжя. На користь цього свідчить також і пізніша інформація щодо ситуації на Харківщині, а саме станом на 15 лютого 1933 р. насінневий план було виконано тільки на 35,6%, і кампанія із заготівель насінневого фонду відбувалася на тлі значного супротиву⁶⁷.

Наведена інформація дає підстави висловити припущення про вищий опір колективізації та хлібозаготівлям із боку селян у лісостепових областях порівняно зі степовими, що викликало суворіші репресії з боку влади та застосування жорстких методів конфіскації зерна. Ідеться насамперед про Київську й Харківську області. Ці докази не є остаточними, оскільки немає впевненості в тому, що документи, виявлені нами на сьогодні, представляють цілісну картину кожної області. Проте вони вказують на можливе існування такого зв'язку.

1933 р.: Терор голодом. На ілюстр.1 наведено відносні показники втрат сільського населення через надсмертність у 1932–1934 рр. Оскільки 90% їх припадають на 1933 р., рівень втрат за період голоду визначається головним чином тим, що сталося того року. У 1933 р. у сільській місцевості відбулися

⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 2007. – С.697.

два процеси: 1) екстраординарний підйом щомісячного зареєстрованого числа смертей упродовж перших 6–7 місяців року⁶⁸; 2) надання продовольчої допомоги з боку центрального уряду як реакція на цю критичну ситуацію.

За період між січнем і червнем 1933 р. *число зареєстрованих смертей серед сільського населення збільшилося в 11 разів у Київській та Харківській областях, у 8 разів – у Вінницькій; на Одещині, Дніпропетровщині та Донеччині підйом становив від 4 до 7 разів, у Молдавській АСРР число зареєстрованих смертей збільшилося на 50%*. Таке різке зростання стало наслідком системи заходів, здійснених радянським урядом наприкінці 1932 та на початку 1933 рр.

По-перше, заходи, що обмежували можливості пересування селян у пошуках продовольства й, відповідно, зменшували їх шанси на виживання: 1) перекриття кордону з Росією у січні 1933 р., тисячі українських селян було заарештовано в РСФРР і повернуто до їхніх сіл⁶⁹; 2) запровадження паспортів у грудні 1932 р. лише для мешканців міст, що пізніше могло обмежити можливості селян мігрувати в міста в пошуках продовольства.

По-друге, сталінська директива від 1 січня 1933 р., що наголошувала на прописаних у постанові від 7 серпня 1932 р. покараннях за «крадіжку» колосків із поля чи «приховування» зерна від держави, і суворих покараннях натуральними штрафами (м'ясом чи картоплею), запроваджених 18 та 20 листопада 1932 р. для одноосібних селян та колгоспів, які не виконали плани хлібозаготівель.

По-третє, організація численних бригад активістів у кінці 1932 – на початку 1933 рр. із метою конфіскації «прихованого» зерна у селян, незважаючи на те, що більшу частину збіжжя вже було забрано, особливо в Київській і Харківській областях. Існують тисячі свідчень про те, що навіть коли не знаходили зерна члени бригад забирали будь-яку їжу, до останнього шматочка⁷⁰ (див. також вище лист В.Чубаря до Й.Сталіна).

По-четверте, запровадження в листопаді 1932 р. «чорних дошок» проти колгоспів, цілих сіл та, у деяких випадках, районів, які не змогли виконати плани хлібозаготівель, і поширення цих репресій на всю республіку. Занесення на таку дошку для села означало: 1) закриття всіх магазинів та вилучення товарів; 2) заборона будь-якої торгівлі, у тому числі продуктами харчування й зерном; 3) повернення всіх позик, включаючи продовольчі; 4) «чистка» місцевих партійних організацій і, зазвичай, масові арешти; 5) конфіскація продовольства та худоби як «покарання»; 6) блокада території підрозділами органів держбезпеки⁷¹. Іншими словами, у деяких випадках чорна дошка означала смертний вирок для населення колгоспу, села чи району.

⁶⁸ Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 р. в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С.233–242.

⁶⁹ О предотвращении массового выезда голодающих крестьян 22 января 1933 г. №65/ш: Директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3: Конец 1930–1933 / Отв. ред. И.Зеленин; сост. В.Данилов, И.Зеленин, В.Кондрашин и др. – Москва, 2001. – С.634–635.

⁷⁰ 1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К., 2016. – 719 с.

⁷¹ Andriewsky O. Towards a decentred history: The study of the Holodomor and Ukrainian historiography // Contextualizing the Holodomor: The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies / Ed. by A.Makuch, F.E.Sysyn. – Toronto, 2015. – P.4–48.

Як уважає проф. С.Кульчицький, слід розрізняти голод 1932 та Голодомор 1933 рр. На його думку, причиною голоду 1932 р. в УСРР та інших регіонах СРСР були хлібозаготівлі. Проте причиною переростання голоду в Голодомор 1933 р. в Україні стала конфіскація всього продовольства у стислі строки під прикриттям боротьби за виконання плану хлібозаготівель. Саме вилучення не лише хліба, а й усього нехлібного продовольства в умовах інформаційної та фізичної блокади зумовило ситуацію абсолютного голодування на селі, призвело до мільйонів жертв⁷².

Катастрофічний характер голоду змусив центральний уряд виділити республіці продовольчу допомогу впродовж першого півріччя 1933 р. Фактично, ця допомога надавалася як позика, яку області повинні були повернути з наступного врожаю з 10%. Ця «допомога» мала також й інші значні обмеження: 1) продовольство надавалося головним чином членам колгоспів, які хотіли та могли працювати, а також одноосібникам, які бажали вступити до колгоспів; 2) інструкції щодо призначення допомоги чітко вказували на те, що головною метою було не запобігти голоду, а врятувати наступну посівну кампанію; 3) значна частина продовольства надійшла зі внутрішніх республіканських резервів, тобто з конфіскованого в 1932 р., яке тепер вибірково розподілялося серед селян⁷³.

Загалом 176,0 тис т продовольчої допомоги, переважно зерном, було виділено для восьми регіонів УСРР у період між лютим і липнем 1933 р. (169,8 тис. т розподілено по регіонах і 6,2 тис. т призначено для вибіркового розподілу).

Табл.8

Обсяги продовольчої допомоги в 1933 р. по областях УСРР

Обсяг продовольчої допомоги	Дніпропетровська	Одеська	Харківська	Київська	Вінницька	Донецька	Чернігівська	Молдавська АСРР
Усього (тис. т)	56,2	49,4	29,9	19,9	9,6	3,3	1,2	0,3
Кг на 1 особу	20,5	22,3	6,4	3,9	2,3	1,6	0,5	0,6

Джерело: *Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* – London, 2009. – P.481–484.

Табл.8 ілюструє важливість використання відносних показників при проведенні порівняльного аналізу обсягів продовольчої допомоги. Як бачимо, в абсолютному виразі найбільше отримали Дніпропетровська й Одеська області; обсяги допомоги для Харківщини та Київщини також були значними. Проте обчислення кількості допомоги в розрахунку на 1000 сільського населення вносить істотні

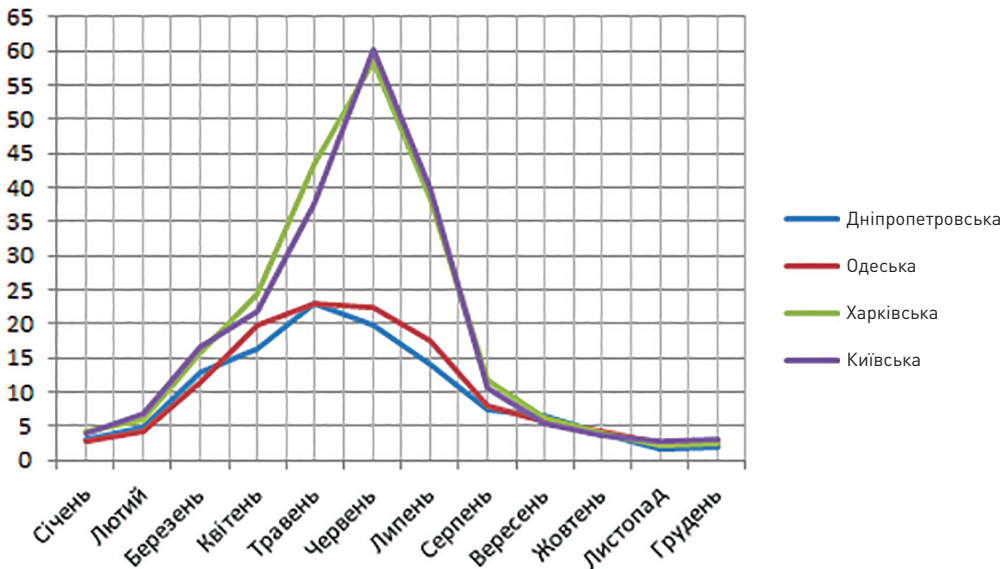
⁷² *Кульчицький С.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.5.

⁷³ *Боряк Т.* Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд: Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р.) / Ред. К.Бергофф, А.Подольський, М.Тяглий. – К., 2012. – С.10–33.

зміни в регіональній її розподіл. Так, Дніпропетровська область лідирувала за абсолютним показником допомоги, а за відносним – Одеська. За рівнем відносних показників обсягу продовольчої допомоги відмінності між Дніпропетровщиною та Одещиною, з одного боку, і лісостеповими областями – з іншого стають ще більш вираженими. Реальний обсяг продовольства, виділеного Дніпропетровській області у вигляді допомоги, утричі більший, ніж Харківській, тоді як в абсолютному виразі ці розбіжності становлять дещо менше двох разів.

Щоб проілюструвати трагічний вплив сталінських заходів кінця 1932 – початку 1933 рр. на рівень і розподіл помісячних втрат у цих областях у 1933 р., ми обрали дві області з лісостепового (Київська, Харківська), та дві – зі степового (Одеська, Дніпропетровська) регіонів. Покажемо зв'язок між обсягом і помісячним розподілом продовольчої допомоги та рівнем і помісячною динамікою надсмертності в кожній з цих областей.

Слід відзначити, що помісячний розподіл втрат через надсмертність у 1933 р. в лісостепових і степових областях значно відрізнявся (див. графік 1). У Київській та Харківській областях спостерігається різкий підйом показників прямих втрат населення у період між січнем та червнем, а потім їх різкий спад. Темпи зростання надсмертності в Одеській та Дніпропетровській області були дещо меншими, ніж у Київській та Харківській областях, з максимумом у червні, рівень якого був набагато нижчим, та менш вираженим зниженням протягом другого півріччя 1933 року. Співвідношення помісячних показників втрат населення між червнем (максимумом) та січнем 1933 р. є навіть більшим, ніж співвідношення зареєстрованих смертей за ці місяці. Протягом першої половини 1933 р. показники надсмертності виросли у 14–15 разів у Харківській та Київській областях і у 7–8 разів в Дніпропетровській та Одеській.

Графік 1. Помісячні прямі втрати (через надсмертність) для сільського населення чотирьох областей УСРР у 1933 р. (на 1000 населення)

Джерело: авторські розрахунки.

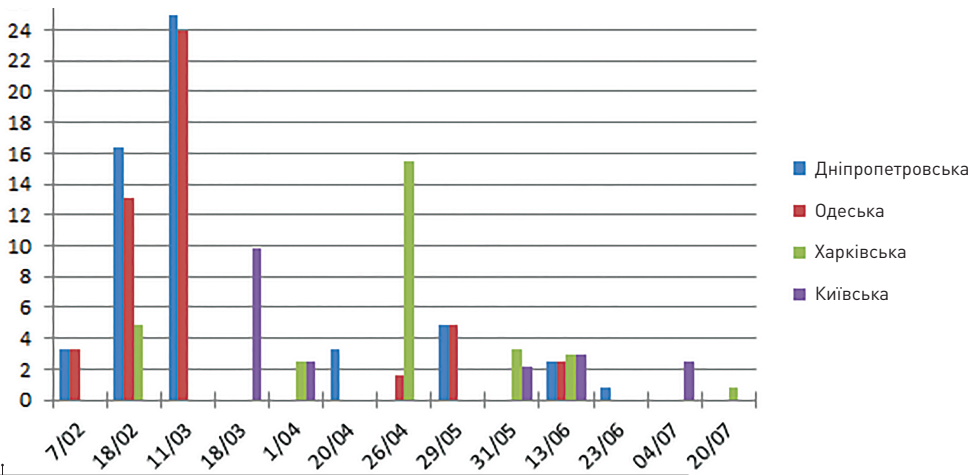

Рис. 2. Продовольча допомога для чотирьох областей УСРР у 1933 р. (т на 1000 сільського населення)

Джерело: *Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* – London, 2009. – P.481–484.

На графіку 2 зображено помісячний розподіл показників продовольчої допомоги по областях у тонах на 1000 сільського населення. Одещина й Дніпропетровщина отримали набагато більше, ніж Київщина та Харківщина. Ця допомога почала прибувати значно раніше.

Порівняння двох графіків дає підстави стверджувати про певний зв'язок між продовольчою допомогою й помісячною динамікою надсмертності в 1933 р. Обсяги та час виділення продовольства знайшли чітке відображення у двох відмінних траєкторіях помісячної динаміки втрат від голоду. Більші обсяги допомоги, виділеної для Дніпропетровської та Одеської областей у лютому й березні 1933 р., призвели до сповільнення помісячного зростання надсмертності та нижчого піку у червні. Відсутність практично будь-якої продовольчої допомоги Київській області до березня, та Харківській – до квітня, призвели до швидших темпів зростання тут надсмертності та набагато вищих максимумів улітку.

Можна також простежити більш специфічні прояви впливу продовольчої допомоги на розподіл надлишкових смертей у регіонах. Зокрема між березнем і квітнем 1933 р. темпи зростання помісячних показників надсмертності дещо сповільнилися в Київській області порівняно з Харківською й у Дніпропетровській області – порівняно з Одеською. Це, імовірно, пов'язано з отриманням значної продовольчої допомоги, надісланої до Київської області у середині березня, і більшою кількістю продовольчої допомоги, наданою Дніпропетровській області, ніж Одеській, у лютому й березні.

Можливо, що надання продовольчої допомоги врятувало багато життів на Одещині та Дніпропетровщині. Однак її головною метою було врятувати посівну й урожай 1933 р., тож допомога спрямовувалася на визначені області та групи населення. Як наслідок, набагато більше селян були приречені на смерть від голоду в Київській і Харківській, ніж у стратегічно важливіших Одеській та Дніпропетровській областях. Водночас, хоча показники надсмертності у степових областях нижчі, ніж у лісостепових, помісячні темпи їх

зростання та максимальні рівні смертності на Одещині й Дніпропетровщині були надзвичайно високими.

Історична спадщина селянських повстань. Ще одна важлива гіпотеза, яку слід розглянути, стосується зв'язку між втратами населення в регіонах та історичними подіями їх минулого. Згідно з цією гіпотезою, існує тяглість між опором селян і репресіями з боку влади в певних регіонах (див. пункт «Опір та репресії в 1932 р.») та історією селянських повстань за попередній період (1918–1931 рр.). Тобто місцевості з потужним опором колективізації та хлібозаготівлям у 1932 р. мали свою попередню історію повстань, про які радянський режим був добре поінформований, особливо щодо національно-визвольної боротьби навесні й улітку 1919 р. Ця історична пам'ять призвела спочатку до сильніших репресій і, як наслідок, вищої надсмертності в 1932 р., а потім – до прийнятого в кінці 1932 р. та реалізованого впродовж наступних місяців рішення про використання голоду як інструменту викорінення можливості нової хвилі супротиву та позбавлення українського національно-визвольного руху його соціальної бази, яку, за визначенням Й.Сталіна, становило селянство⁷⁴.

Якщо ця гіпотеза правильна, то дослідження впливу продовольчої допомоги на розподіл прямих втрат населення в 1933 р., описаний у пункті «1933 р.: Терор голодом», необхідно доповнити порівняльним аналізом репресивно-каральної політики в різних регіонах і прямих втрат там. Перевірка цієї гіпотези вимагає двох елементів: мапу з розподілом інтенсивності селянських повстань на районному рівні та оцінку порайонних прямих втрат сільського населення в 1933 р. Ми провели оцінку втрат населення внаслідок голоду 1933 р. на районному рівні, і маємо надію, що дослідники відтворять мапу селянських повстань, що дало б нам змогу перевірити цю гіпотезу.

Водночас у нашому розпорядженні є декілька елементів, які дозволяють перевірити частину цієї гіпотези, а саме зв'язок між регіонами (областями) повстань упродовж 1918–1931 рр. і прямими втратами цих областей. Л.Віола та А.Граціозі досліджували географію поширення селянських повстань, починаючи з 1918 р., але їхні дані стосуються республік і великих регіонів⁷⁵. Однак певні документи з українських архівів надають детальнішу інформацію про повстанський рух у регіонах України⁷⁶.

При цьому спочатку необхідно було вирішити технічну проблему. Інформація про селянські повстання доступна в розрізі дев'яти губерній, тоді як прямі втрати від голоду – для семи областей. Через проблеми зі статистикою природного руху населення для цього періоду неможливо зробити оцінку втрат через надсмертність у межах дев'яти губерній. Однак ми використали інший підхід. Спочатку наближено привели у відповідність межі дев'яти губерній до сімнадцяти областей (п'ятнадцять областей станом на 1939 р. та Черкаська й Херсонська, утворені в

⁷⁴ Graziosi A. The impact of Holodomor studies on the understanding of the USSR // Contextualizing the Holodomor... – P.49–75.

⁷⁵ Graziosi A. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–33 // Harvard Papers in Ukrainian Studies. – Cambridge, MA, 1996. – 87 p.; Viola L. Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York, 1996. – 328 p.

⁷⁶ Круцик Р. Народна війна 1917–1932: Путівник до експозиції: 120-й річниця від дня народження Євгена Коновальця присвячується. – К., 2011. – 248 с.

1944 і 1954 рр. відповідно). Далі розраховували прямі втрати населення від голоду для сімнадцяти областей і на цій основі зробили оцінку втрат для дев'яти губерній. У табл.9 представлено відповідність між дев'ятьма губерніями та сімнадцятьма областями, і прямі відносні втрати сільського населення в 1932 р. для цих дев'яти губерній (а також представлено втрати 1933 р.).

Табл.9

Показники поширеності селянського опору в Україні в 1918–1932 рр. по губерніях

9 губерній	17 областей (наближений еквівалент)	Абсолютна кількість			У розрахунку на 1 млн селян ¹			Прямі втрати як % сільського населення 1932 р.	Прямі втрати як % сільського населення 1933 р.
		Селянські повстання, 1918–1932 рр.	Підпільні організації	Повстанські групи	Селянські повстання, 1918–1932 рр.	Підпільні організації	Повстанські групи		
Волинь+Поділля	Житомирська, Вінницька, Хмельницький	32	120	300	8	27	68	9	12
Київська	Київська, Черкаська	40	107	296	9	25	69	11,5	22
Полтавська	Полтавська	29	103	165	9	32,5	52	6	24
Катерино- славська	Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська	21	57	104	8	21,5	39	5	10
Одеська	Одеська, Миколаївська, Кіровоградська	57	72	188	22	28	73	8	11
Чернігівська	Чернігівська	32	64	137	16	33	70	6	8
Харківська	Харківська, Сумська	34	65	133	14	26	54	6,5	12
Донецька	Донецька, Луганська	23	54	112	11,5	27	56	10	9

Примітки: 1 – Для розрахунку взято чисельність сільського населення станом на 1 січня 1927 р.

Джерела: Круцик Р. Народна війна 1917–1932: Путівник до експозиції: 120-й річниці від дня народження Євгена Коновальця присвячується. – К., 2011. – 248 с. (посилання), а також авторські розрахунки.

Окрім цього, у таблиці подано такі абсолютні й відносні показники: число селянських повстань, підпільних організацій, повстанських груп. Усі – для періоду 1918–1932 рр. Відносні показники обчислено в розрахунку на 1 млн сільського населення станом на початок 1927 р. Як бачимо, немає кореляції

між рівнем прямих втрат у 1932 р. та відповідними показниками повстань по губерніях. Найвищі показники втрат сільського населення спостерігалися в Київській губернії, тоді як найвищі абсолютні й відносні показники селянського опору припадають на інші губернії. Те саме стосується розподілу втрат населення в 1933 р., коли Полтавська губернія зазнала найбільших втрат від голоду.

Слід додати кілька коментарів щодо зазначеного: 1) інформація про повстання доступна для різних періодів і різного адміністративного поділу, тому доволі складно визначити точний адміністративний склад губерній, адже він неодноразово змінювався; 2) розбіжності у цифрах щодо кількості повстань, поданих Л.Віолою та А.Граціозі, свідчать про проблему у визначенні показників селянського опору та у підходах до їх обчислення; 3) офіційна статистика повстань потребує оцінки щодо її репрезентативності. Ключова проблема в тому, що зараз доступні дані на рівні губерній, тоді як для більш ґрунтовної перевірки досліджуваної гіпотези необхідно мати інформацію на районному рівні, особливо для повстань 1919 р. Той факт, що відомості, приступні на сьогодні, не підтримують цю гіпотезу, ще не означає її хибності. На нашу думку, потрібні подальші дослідження зв'язку між регіональним розподілом втрат населення від голоду та динамікою селянських постань із використанням детальніших даних.

Висновки

Проведене дослідження виявило значні відмінності у втратах через надсмертність унаслідок Голодомору на рівні областей УСРР. Ми проаналізували декілька гіпотез щодо причин виявлених відмінностей, але жодна з них сама по собі не надає всебічного пояснення. На думку С.Плохія, відповідь, можливо, у поєднанні кількох гіпотез⁷⁷. Рівні втрат у трьох областях – Чернігівській, Вінницькій і Донецькій – можуть бути пояснені як особливі випадки.

По-перше, Чернігівщина – це частина Поліського регіону і єдина область, де екологічна гіпотеза має вплив. Окрім певної «екологічної» переваги – наявності їжі в лісах та на луках – Чернігівська область не була об'єктом дуже ретельного нагляду радянського уряду, оскільки мала найменшу площу орних угідь для вирощування зернових. Тому, можливо, вона зазнала менш жорстких пошуків «прихованого» збіжжя наприкінці 1932 та на початку 1933 рр., що, імовірно, і пояснює нижчий рівень тут прямих втрат сільського населення в 1933 р. й у цілому для 1932–1934 рр. (див. табл.3).

По-друге, нижчий показник прямих втрат у Вінницькій області, порівняно з Київською та Харківською, можна до деякої міри пояснити прикордонною гіпотезою, оскільки нижчі рівні втрат населення в районах, прилеглих до держкордону, знижують середній рівень втрат по області.

По-третє, на низький рівень прямих втрат на Донеччині вплинуло декілька специфічних обставин. Ця область мала найнижчу частку сільського населення, і водночас, що дуже важливо, перебувала на особливому постачанні з огляду на стратегічне значення для центрального уряду розміщеної тут промисловості. Робітники місцевих підприємств належали до привілейованих списків карткової системи,

⁷⁷ Ploky S. Mapping the Great Famine... – P.375–405.

за якими отримували достатні продовольчі пайки, і це, імовірно, дозволяло їм допомагати своїм родинам у селах. Якщо не брати до уваги Молдавську АСРР, три показники свідчать про привілейоване становище Донеччини, а саме: 1) найбільше серед степових областей загальне скорочення плану хлібозаготівель (див. табл.5); 2) найнижче число зареєстрованих так званих «терористичних актів»; 3) найнижчий показник натуральних штрафів, включаючи такі серед одноосібників (див. табл.7)⁷⁸.

Табл.10

Порівняння областей із вищими (Київська, Харківська) та нижчими (Одеська, Дніпропетровська) втратами сільського населення через надсмертність від Голодомору

	Показник	Області з вищими втратами	Області з нижчими втратами
	Втрати через надсмертність серед сільського населення в 1932–1934 рр., на 100 населення	23	13
А – Показники хлібозаготівель			
1	План хлібозаготівель на 1932 р.: % незернових та інших культур	16%	4%
2	% плану 1932 р., що припадав на одноосібників	29%	7%
3	% загального скорочення хлібозаготівельного плану 1932 р.	53%	35%
4	% виконання хлібозаготівельного плану 1932 р. станом на січень 1933 р.	81%	70%
5	% виконання плану щодо заготівлі насіннєвого фонду, 1933 р.	18%	32,5%
Б – Показники опору та репресій			
6	Заяви про вихід із колгоспів, 1932 р.:		
	– кількість заяв	7212	460
	– число колгоспів	212	24
	– число районів	57	9
7	Кількість осіб, на яких накладено натуральні штрафи, 1932 р. ¹	350	299
8	% одноосібників серед усіх оштрафованих, 1932 р.	99 ²	93
9	Число зареєстрованих «терористичних актів», 1932 р. ¹	80	69
В – Ситуація в 1933 р.			
10	Співвідношення втрат через надсмертність у 1933 р.: червень – січень, разів	14	8
11	Продовольча допомога 1933 р., кг на 1 сільського жителя	5,1	21,3

Примітки: 1 – У розрахунку на 1 млн сільського населення.

2 – Дані лише для Київської області, помилка в первинних даних для Харківщини.

Джерело: авторські розрахунки на основі архівних даних.

⁷⁸ Молдавську АСРР було виключено з нашого аналізу. Ураховуючи її невелику площу й те, що вона, як окрема адміністративна одиниця, входила до складу України тільки впродовж певного часу (1924–1940 рр.), це не має значного впливу на розуміння регіональної динаміки втрат від Голодомору.

Залишається пояснити відмінності в показниках надсмертності між Київською й Харківською, з одного боку, та Одеською і Дніпропетровською областями – з іншого⁷⁹. Показники, підсумовані в табл.10, указують на те, що значно вищий рівень прямих втрат у Київській і Харківській областях, ніж в Одеській та Дніпропетровській, можна пояснити впливом кількох факторів: економічною гіпотезою, значно вищим рівнем опору й репресій у перших двох областях та вибірковою розподілом продовольчої допомоги в 1933 р.

Ще один важливий підсумок нашого дослідження полягає у статистичному підтвердженні вже відомого факту про те, що динаміка Голодомору була дуже відмінною в 1932 р. порівняно з 1933 р. Початок і розгортання голоду відзначалися регіональними відмінностями в темпах колективізації, виконанні плану хлібозаготівель, поширеності селянського опору колективізації та хлібозаготівлям і рівнем репресивного реагування з боку влади на цей опір. Різке вибухове зростання смертності й, відповідно, втрат населення від голоду впродовж першої половини 1933 р. можуть пояснюватися тільки як наслідок дій уряду, реалізованих наприкінці 1932 та на початку 1933 рр. (див. пункт «1933 р.: Терор голодом»). Хоча не знайдено офіційних документів із прямою вказівкою про конфіскацію не лише зерна, але й інших продуктів харчування під час пошуку «схованого» чи то «вкраденого» збіжжя, отримані демографічні дані не залишають підстав для будь-якого іншого пояснення⁸⁰. Виявлені регіональні відмінності у втратах населення в 1933 р. до певної міри пояснюються вкрай вибірковою розподілом продовольчої допомоги. Зв'язок з історичними подіями 1919 р., активним антирадянським опором у 1920-х і початку 1930-х рр. може бути ще одним чинником.

⁷⁹ С.Віткрофт припускає, що високий рівень смертності в Київській області пояснюється тим, що міста тут на відміну від промислових центрів на сході й півдні отримали мало або зовсім не отримали продовольства з центральних фондів. Це змусило саме місцеву владу Київщини забрати всі продзапаси з села задля того, щоб прогнати населення своїх міст (див.: *Уіткрофт С., Гарнаут А. Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): Статистика, карты и сравнительный анализ (особое положение Украины) // Голод 1933: Українці. – К., 2013. – С.376–391*). На нашу думку, є декілька проблем із гіпотезою С.Віткрофта. По-перше, як показано на ілюстр.2, відносні втрати сільського населення на районному рівні розподілено по території Київській області вкрай нерівномірно. Вони варіюють від дуже високого до найнижчого рівнів для цілої країни. Таким чином, якщо гіпотеза С.Віткрофта правильна, вилучення продовольства у сільських районах було дуже вибірковою, що потребує подальшого вивчення. По-друге, мало би сенс забирати збіжжя з районів із найбільшими угіддями та потенціалом зерновиробництва. Натомість порівняння ілюстр. 2 і 3 свідчить, що райони з найвищими показниками надсмертності є досить відмінними від районів із найвищим потенціалом виробництва зерна. По-третє, втрати населення у Харківській області були так само високими, як і в Київській. Розподіли втрат по районах у цих областях також подібні. С.Віткрофт не надає коментарів із цього приводу. По-четверте, С.Віткрофт схиляється до думки, що саме місцева влада відповідальна за високий рівень втрат у Київській області. Таке припущення було б вірогідним, якби місцева влада діяла самостійно й незалежно від розпоряджень Москви, що не відповідає дійсності. Навіть якби представники місцевої влади на Київщині самостійно ухвалювали рішення про вилучення продовольства у сільській місцевості, щоб прогнати Київ та інші міста, це була б розпачлива реакція на ситуацію, створену центральною владою: а) міста Київської області не одержали продовольчої допомоги з центральних запасів; б) нестачу продовольства загалом було спричинено надмірними хлібозаготівлями та кризою сільськогосподарського сектору, пов'язаною з політикою колективізації.

⁸⁰ *Кульчицький С. Вступне слово редактора // 1933: «І чого ви ще живі?». – С.15.*

Наш аналіз підтвердив складну динаміку Голодомору та виявив декілька питань, які все ще залишаються без відповіді й тому потребують ґрунтовних і системних досліджень: 1) можливий зв'язок між селянськими повстаннями впродовж 1918–1931 рр. та рівнем надсмертності в 1932 р., а також, імовірно, у 1933 р.; 2) аналіз обшуків селян із метою пошуку продовольства наприкінці 1932 й на початку 1933 рр.; 3) роль національного чинника у шансах на виживання.

Зрештою, слід відзначити, що наукові дослідження Голодомору 1932–1934 рр. проводяться окремо в межах двох наук: демографії та історії. Наш підхід, а саме використання демографічного аналізу та історичного дослідження, ілюструє важливість такої комбінованої стратегії. Демографічні результати часто потребують історичних пояснень та аргументів, тоді як демографічні інструменти можуть бути використані для перевірки гіпотез, запропонованих у процесі історичного аналізу. Таке поєднання і взаємодоповнення обох наукових дисциплін дає змогу реалізувати більш продуктивну стратегію для дослідження Голодомору.

Yearly estimates of urban and rural direct losses (excess deaths) from the 1932–1934 famine are presented for the oblasts of Soviet Ukraine. Contrary to expectations, the highest losses are not found in the grain-producing southern oblasts, but in the north-central Kyiv and Kharkiv oblasts. Several hypotheses are proposed and tested to explain this finding. No single hypothesis provides a comprehensive explanation. Losses in some oblasts are due to specific factors, while losses in other oblasts seem to be explained by a combination of economic and political factors. Quantitative analyses are presented of resistance by and Soviet repressions of peasants in 1932, and effects of the food assistance program and historical-political factors on direct losses in 1933 are analyzed.

Keywords: 1932–1934 famine losses by oblast, Holodomor, regional Holodomor losses, Ukrainian famine, urban and rural Holodomor losses.

